УРШУҢ ИҢ СОҢКЫ ГҮНИ

анмухаммет ОРАЗМЫРАДОВ

РШУҢ ИҢ СОҢКЫ ГҮНИ

АВТОРДАН

Херан-хачан менден: «Сең өмрүңде иң үйтгешик, бегенчли, башга хич бир гүне деңәп болмажак ялңыз гүн хайсы гүн?» дийип сорайсалар, биржик-де икирҗиңленмән: «Шол гүн — секизинҗи май!.. Кырк бәшинҗи йылың секизинҗи майы» диердим. Шол гүн ялы аҗайып гүн мениң өмрүмде озалам, соңам боланок.

Шонда хемме зат, бүтин әлем бирден ягтылып гиден ялы болды. Озал дар гөрнен дүнйә бирден гиңеди өтәгитди. Яп-яңыҗа-да гаралып дуран япылар эдил гөзүмиң алнында яшыл ләле болды дуруберди. Асман дийсене! Асман өз йүзүнден гамашык никабыны айырды велин, бүтин җахана нур ягды. Адамларың чаңҗарышып дуран тукат йүзлери-де ачылып, мисли бахар бәгүллери ялы рөвшен болды.

Йөне яп-яңыҗа хем гулакларымызың душундан шувлашып гечип дуран окларың шаңңылдысы хенизем гелип дуран ялыды.

Гулакларымызда галан шол шаңңылды, йүреклеримизе орнан ызалар, калбымыза сиңен элхенч гөрнүшлер узак-узак йыллар, асыл хич хачанам айрылмаса герек.

ӨТЕН ГИҖЕ

Гиҗе. Айсыз гараңкы гиҗе. Хемме зат гаралып ятыр, өзем эдил ювдарха ялы, хер деминде от совуряр, толкун атяр. Шонда яңкы ювдарханың гызгын деми йүзүне чабраяндыр өйдйәрсиң.

Гаршыдакы япыдан болса Эзрайылың җаналгыч нокерлерине оврүлен фашистлер ягтылтгыч ракеталары дынман атярдылар—бизиң тарапымызы ягтылдярдылар. Арасында-да өзлериниң соңкы вагтларда хас көп уланып башлан яраглары болан фауст-патронларыны (гранатомётларыны) пөвхүлдедип гойберйәрдилер. Пулемётларындан болса янян оклары узын-узын тапгыр билен атярдылар.

Буларың хеммеси өвренишилен затлар!

Биз гиҗәни пеелəп, душманың эдил алкымындан гарым газярдык. Ыз янымыздакы пулемётчылар душманың үнсүни өзлерине чекмек үчин вагтал-вагтал гаршылыклайын атярдылар. Онсоң оклар бизден үсташыр гечйәрди. Даң билдиренде биз гиҗеки газан гарымларымызы пүрлер, от-чөплер билен өртүп, ызкы линия гечйәрдик.

Илки-илкилер аркайынракдык. Кырк бәшинҗи йылың бахары Венгриядан айгытлы хүҗүме башлап, дынгысыз сөвешлер билен Австрия гирдик. Апрелиң орталарында-да шу ерик етип, аяк чекдик. Не биз чозярыс, не-де душман. Биринҗи Майы хем шу тайда байрам этдик. Үчүнҗи майда болса «Бизиң гошунларымыз дүйн Берлини алыпдырлар» диен шатлыклы хабар гелди. Ай, гараз, шондан бейләк хер гүн бир тәзе хабар гелди дурды. «Гитлериң орнуна башга бир фашист-диктатор ге-

ченмиш, тәзе гечен фашист гитлерчи гошунлара йүзлениш, совет гошунларына берк гайтавул гөркезмели, олара хич бир халатда есир дүшмели дәл, есир дүшмели болайсаңызам Гүнбатар юртларың гошунларына есир дүшүң диенмиш» диен гүррүңем яйрады. Гүнбатар фронтуң гошунлары өз херекетлерини чалтландырыпдырлар, гитлерчилер олара гаршылыгам гөркезмейәрмишлер дийдилер. Биз бу хабарларың көпүсини дилден эшидйәрдик, газетлер өңдәки линия селчең гелйәрди, геләенде-де кән гиҗә галып гелйәрди.

Шулар ялы тәзе хабарлара гарашсагам, гарашярдык велин, башга бир умыдымыз барды — уруш инди узага чекер өйдемзокдык.

Бир гүн даңдан ёлдашларымыздан бир яш солдат (менем ондан кән улы дәлдим) гарымың ичинде гулагыны ере гоюп ятыр экен. Мен онуң болшуна гең галып:

— Ери хав, ерденем бир тәзе хабар эшитҗек боляңмы? — дийдим.

— Хүшшш...

— Бес этсенайт. Тур-да тозаныңы какышдыр.

— Гел, сенем бир диңләп гөрсене — дийип, яңкы оглан ятан еринден мениң сыйымдан чекди.— Узаклардан дынгысыз гүммүрди эшидилйәр. Бу шо гүнбатар фронтуң овазыдыр. Союздашларың гошунлары эййәм хол даглардан бәрик гечип гелйән болсалар герек.

— Бәхей сенем-ә, муң алданып йөрен задыны! — дийип, гүлүп гойбердим.— Ер сарсдырян бу гүммүрдилер гүнбатар фронтдан геленок. Сең эшидйәниң бизиң гошунларымызың фашизме урян айгытлы зарбаларының сарсгыныдыр. Бизиңкилер Ортаер деңзинден тә Скандинавия ченли бүтин фронтда душманың үстүне от совуряр, «катюшаларың», топларың зарбындан ерлер сарсып, даглар лерзана гелйәр. Гардаш, сен билип гой. Еңиш гүни биз тарапдан догар. Индиден бейләк ерден хабар эшитҗек болуп гулак габардып йөрме...

Биз хер гүн гараңкы гатлышан бадына шол гарым газян еримизе барярдык-да, ене ишләп башлаярдык. Шейдип бирнәче гүн ишләнимизден соң, ахыры душманың эдил алкымында баралга ёллары, пулемётлар үчин гудуклар, автоматчылар, мергенлер үчин атышханалар тайяр болды.

Единҗи майда болса иңрик гараланда, биз гапдалрага чекилдик. Тайярлан гарымларымыза болса башга бир бөлүм барып ерлешди.

Тәзе ере баранымызы душмана билдирмели дәлди. «Чилим

дагы-да чекэймэң» дийип, гаты табшырдылар. Хер нәче табшырсаларам, чилим чекмәнә дуруп боланок-ла. Йүзин ятып, шинелиңи келләңе бүрәп, үстесине-де гошавуҗың ичинде саклап чекен чилимиң хемме затдан леззетли боляр. Оны ызлы-ызына бирнәче гезек дартып, соңунданам түссесини буругсадып гойберсең хас-да гөвнүңе җай ялы. Шейле вагт нәче чексеңем чилимден доюп боланок. Аркайынлыкда чекилен чилим гайгы-ындишәни ятдан чыкармага, ховсаланы көшешдирмәге көмек этмесе эдйән дәлдирем велин, хич киме гөркезмән, букулып, отда-гараган болуп чексең, өзбашына хысырда өврүлип, башга аладалары аз вагтлык еңлетмәге-хә неп эдәййәнем болса әхтимал.

Мен шейдип, гарабашагай болуп ятыркам бири арка тарапымдан гелип, сен-мен ёк келләмден басды. Гошавуҗымда тутуп, хайдап сормага башлан чилимимиң көзи додагыма басылды, учгун соврулды. Хернә ики киши ики ерден ере язылып, дашарык учгун гойбермедик.

Чаларак гаргынып турсам, яңкы еңсәмден басан говы досттарымың бири Дөвлет экен. Ол габат гаршымда ики гарачыгынам маңа дикип, йылгырып дурды. Мен болсам етишибилдигимден түйкүрип, дилими сүпүрйәрин, көзүң авусыны айырҗак болуп, додагымы ялаярын. Дөвлет элини эгниме атды-да:

— Ери, бес этсене — дийип, илки дөзүмли айтды, йөне соңуны дегишмә яздырды.— Гиҗе узак. Ятман гечирҗек болсаң, башга-да бир гүйменҗәң болмаз, онсоң йөне додагыңы яла-да ят. Гайтам, бу саңа укламазлыгың үчин кемем болмаз. Өң бир заманларда-да укламаҗак боланларында бармакларыны дилип, дуз сепер экенлер.

Мен бар зады унудан киши болдум-да:

— Дөвлет, сен бу тайда нәме ишлейәң?— дийдим.

Ондан бейле дийип соранымың себәби Дөвлет ики ай бәри полкуң разведкасындады. Шондан бәри бизиң билен төтәнден душаймаса, йөрите гөрүшмәге гелип биленокды.

Дөвлет илки бәлчирән болса-да, мениң дилиме от басаныпа бирхили мүйнли ялы, башдакы алчаклыгыны эдип билмеди. Мен муны аңып, оны эгнинден басып отуртдым-да:

— Ханы, гел ямашган бир чилим ясаналы — дийдим.

— Аман, мең геле-гелмәне бейдип, сени авундырмагым бисерешгенрәк болды велин, гөвнүңе зат гетирме...

— Гойсана — дийип, онуң сөзүни бөлдүм.— Инди оң ызыны айтма. Нәме башга эдере гүррүң ёкмы? Баякы битирен ишиңи эшидип, гаты бегендим. Фашистлериң ичинде бәш гүнләп гизленип, оларың дивизиясының штабындан гизлин карта билен

фюрерден тәзе алнан буйругы хемем штаб офицерини гетирипсиң. Берекелла! Шол иши эдил өзүм битирен ялы болдум. Дивизия газетинде суратыңам бар экени...

— О гүррүңи гоялы, узага чекер — дийип, Дөвлет еке дыга галды.— Мен гаты гыссанмач гечип барян. Яңы огланлардан сең шу тайдадыгыңы эшидип, хал-ахвал сорашаайын дийип, ыл гап диен ялы гайтдым. Онсоңам адамчылыкдыр билип болмаз...

— Я валла сенем-ә, өзүң алчак, гиң гөврүм йигидем велин... Дүзүвлиҗе гүррүң этсене. Нирә гечип баряң?

— Мен еке дәл. Биз бир топар. Мен саңа барҗасыны санап отурмайын. Биз ене шо яна. Өзүмизем даңдана ченли доланып гелмели. Иш гыссаг хем агыр, вагтам хасаплыҗа. Өзүңем яңкы айданым. Гардаш, хәзирликче, хош, ене гөрүшйәнчәк.

— Боля велин, яныңда кимлер бар?

— Атахан, Андрей, Трифон... Бейлекилери танаян дәлсиң. Хава, ене-де бар. О... серетсене, хакыдама геленок. Нәмедәнинимайт. Ери боля...

Дөвлет ылгап гитди.

РАЗВЕДКАЧЫЛАР

Атахан Мәммедовың баштутанлыгында разведка топары сапёрларың тайынлан ёдасы билен гараңка сиңип гитди. Дөвлетем шол топардады.

Разведка топарына ёл ачмак үчин бизиң чеп тарапымыздакы рота гүйчли атышыга башлады. Атышык ярым сагада голай чекди. Разведкачылар душманың үнси атышык гидйән ере совландыр диен умыт билен сейрегрәк агачлары пеналанып барярдылар. Олар фашистлериң өңдәки гарымларына якын барып, ятдылар-да диң салдылар. Сес-седа чыкмады. Атахан эли билен «Йөрәлиң» дийип ышарат этди-де, япырылып баршына гарымың түммегине япланды. Гаршысындан чыкан адам болмансоң, гарымдан бөкүп гечди. Бейлекилерем ызлы-ызына бөкүп уградылар. Эдил шол вагт оларың аякларының ашагындан диен ялы бири хасанаклап галды. Озал иркилен болара чемели. Укың арасында нәме-нәмелериң боляныны-да билмән, гарымдан бөкүп чыкды-да, разведкачыларың арасына гошулды. Өзем эдил Дөвлетиң өңүне дүшди. Өңден барянлар оны гөрмедилер. Яңкы немец азаҗык йөрәнсоң, бирден укудан оянан ялы: «Рус! Рус золдатен!» дийип, төверегине гаранҗаклады-да, улы или билен гыгырып, бир зат-бир затлар дийип өкҗәни гөтерди.

Дөвлет озалданам: «Нәме этсемкәм, муны тутҗак болуп гүйменсем, өңдәкилерем сакланмалы болҗак. Гитлерчилериң әдил өйжүгинде сәхел саклансаң, бар ишлериң пыррык болмагы эхтимал. Ханы азаҗык сабыр эдейин, бәлкем зат аңшырман гидер» дийип, ичини гепледип барярды. Өзем онуң өкҗесини сыдырдып баршына: «Ахмал эдәймәйин» дийип, гөзүни ондан айранокды. Немец гыгырып, яззыны беренде болса Дөвлет ики бөкүп ызындан етди-де, әтияч үчин озалдан элинде тутуп барян ханҗарыны онуң чеп көбзесиниң ашак этегинден сүсдүрди.

Гитлерчиң сеси эййәм душманы орүзинди. Фашистлер шол сес чыкан ере әндилер, өзлерем автоматларыны чем гелен тарапа гысып, гох турүздылар. Разведкачылар болса эййәм ол бейледен хайдашып барярдылар. Оларың багтына габат гаршыларындан пәсгел берен болмады.

Шейдип, он ики адамлы топар душман горанмасындан саг-аман гечип, берлен табшырыгы берҗай этмек билен болды. Табшырыгың бири эййәм берҗай эдилди дийсегем болҗак. Душманың өндәки горанмасы бир гат экен. Икинҗи линиясы бар-да болса ызда бир ерде болмалы. Хениз берк беркитмелери гурмага етишмәндирлер, пулемёт нокатлары шейле бир гүр дәл боларлы. Яңкы атылан ярагларың арасында бир пулемётың сеси гелди. Галанынам инди билмели.

Атахан Мәммедов өз топарыны үче бөлди. Биринҗи топары ок атян нокатлары такык билмек үчин бәри башда гойды. Икинҗи топар билен үчүнҗи топарың хер хайсы бир угры алып, аңырлыгына, душманың тылыны барлап уграды. Сержант Атахан Мәммедовың өзи үчүнҗи топар билен гитди.

Душманың тылына нәче аралашдыкларыча бар зат барха гаты дымяна дөнди. Бүтин төверек эдил дем тутян ялы гум-гуклук. Өңлер гиҗелерине-де топ атылярды. Хәзир топларам сеслерини чыкараноклар. Пулемётларың, автоматларың сеси болса ызда — токайларың, геришлериң аңырсында галды. Огнемётларың арам-арам чыкян гүммүрдиси ериң астындан чыкян ялы узаклардан эшидилйәр.

Үчүнҗи топарың огланлары токайың ичи билен бир мейдан йөрәнсоңлар, оларың өңлеринден гиң ачыклык чыкды. Хол аңырда душман топларының ниллери садранч ялы болшуп гөрүнди. Эййәм ашак отуран Атахан гапдалындакылара пышырдап:

— Огланлар, ханы бу бошлугың аңырсына хайсы тарапдан гитсек аматлы боларка?— дийди.

— Хемме ерини айланжак болсак етишип билмэн дурубермэлиң — дийип, Андрей атлы йигит өз пикирини айтды.

— Онда нэтсек говы болар өйдйэң?

— Оларың бирини авламак герек.

— Охо — дийип, четде от чейнэп ятан Трифон Лукянович тирсегине галды.

Оңа хемме киши Трифон отчы дийййэрди. Бейле ады онуң мыдама эли сыпынса чем гелен оты я чөпи агзына салып, чейнейэни үчин дакыпдылар. Ол гаты түркана йигитди. Нирэ гитмели болса нэме үчин иберилйэнинем сорамазды-да уграберерди. Онсоң оны ызына долап, ямашгандан оңа этмели ишини дүшүндирйэрдилер. Ол озалам көп сапар разведка гидипди. Гитсе-де оңа «дил» гетир дийип азар беренокдылар. Хер гезек разведкачылар өзлериниң эле салан «диллерини» даңып, Трифон отчың аркасына берйэрдилер. Олам сесини чыкарман гөтерип гайдарды. Ёл нэче узагам болса гонман гетирерди.

Трифон отчың яңкы «Охо!» диймеги болса огланлары ыгтыярсыз йылгыртды. Атахан Мэммедов оларың йүзүне гөз гездирип чыкды-да, Андрее йүзленди.

— Андрей, сең яңкы «ав» меселэңи нэдип баша бардыржак?

— Оны бу ятан еримизден билип болмаз.— Андрей шейдийди-де, ёлдашларының йүзүне чиңерилди.— Хайсыңыз мең билен гитжек?

— Мен — дийип, Дөвлет өңи билен дилленди.

— Онда Трифон икимизем токайың илери гырасыны сырып, хол гүнбатаркы гершиң дүйбүнден гечйэн ёла чыкарыс—дийип, Атахан олара табшырык берди.— Андрей, Дөвлет «дил» дийип башга затлары унудайман. Гөрен затларыңызы говы барлаң. Өзүңизем чалт гидиң-де, шо тайык етишиң. Йөне гаты сересап болуң. Душман хер эдимде дузак гуряндыр...

Дөвлет билен Андрей токайың гайра гырасыны сырып уграды. Булар хер нэче чыгшылдатмажагам болсалар, гаршы төңңэ я бажага бүдрейэрдилер. Фашистлер эсли мейданың токайыны ятырып, ачык мейдан ясанан боларлыды. Шол бармана Андрей билен Дөвлетиң икисем бирден бүдрэп, ере язылды. Туруп украдылар велин ене бүдредилер. Шонда Андрей габат гаршыларында бир гараның гымылданыны гөрүп, аягы билен Дөвлетиң элине какып гойберди-де, ыза сүйшүп, үм билен ышарат этди.

Гара Дөвлет билен Андрейиң тарапына япырылып-япырылып середйэрди. Ол өз голайында бир гүпүрт-тапырт барыны

эшиден болмага чемели. Йөне хич зат сайгарып билмән, аласармык болуп дурана меңзейәрди. Ахыры гөзүне илен зат болмансоң гөнелип, аякларыны тапырдатды. Гуш-гумры я мөр-мөжекдир өйдендир-дә, «күш-күш» дийип ювашжа дилленди. Ызынданам бир токга кесек алып, дазладып гойберди велин, гелип Андрейиң яззы маңлайына дегди. Алаҗың нәме! Шондан соң яңкы гара ене озалкысы ялы ики яна гезмелемәге башлады. Өзем төверегине чалт-чалгдан ялтаклаярды.

Дөвлет хәзирки ятан ерлеринде озал хич бир горапыш десгасының я-да уруш техникасының болмандыгыны хәли уграмазларының өң янында билипди. Диймек, бу ерде тәзе бир затлар ерлешдирилипдир.

Ол ятан ериндеп Андрей билен үмлешип дүшүнишди: «Авуң» шундан аматлы ерине габат гелмерис». Андрей баш атды. Ол шунуң ялы «авы» коп гезек авлап йигитди. Шол себәпли «ав» меселеси орта дүшенде Андрей, эдил озалдан диллешикли ялы, өңе сайланярды. Бу тайда-да Андрей Дөвлетиң үмлемегине мәхетдел, отларың арасы билен эдил сувулган дек созулып уграды. Не отдан шыгырды чыкяр, не-де онуң өзүнден. Шол пурсат оны эдил ики әдимликденем сайгарҗак гүманың ёк.

Андрей багры билен сүйшүп яңкы гараң голайына етди. Гара сычрап йылан басан ялы бир гапдала бөкди. Бөкен ерем Андрейиң үсти болды. Андрей онуң аягындан алып серрелтди. Немециң автоматы хол бейләк зыңылды.

Йөне ол гаты чакган хем гүйчли экен. Ятан ериндеп товсуп, Андрейиң үстүне атланды. Андрей дүйрүлди-де, оны башындан ашырды. Шол пурсат Дөвлетем етишди. Йөне гараңкыда оларың хайсының Андрейдигини билмән яйданды. Билер ялы-да дәлди. Ики гара эдил юмак ялы тогаланярды.

Дөвлет артык такат эдип билмән, нәме болса шол болсун дийип, икисиниңем үстүне өзүни оклады. «Ашыратды» тогтады. Андрей ашакда галан экен. Немец өзүне көмек эдилйәндир өйдүп, Андрейиң кекиртмегине япышды. Йөне эли етен еринде сакланды. Еңсесине деген салдамлы юмрук соңра гарнына хүтлән наллы өкҗе онуң ичини эзди. Ол отуң үстүне язылып гитди.

Бу «ав» Андрее-де мазалыҗа азап берди. Ол отуран еринде келлесини тутуп билмән, ашак эгип, ики аягының арасына сокайҗак болярды, өзем деми-демине етмән хашлаярды.

Дөвлет деррев яраглары дакынып, Андрейиң чигниндеп тутуп ырады-да, үмләп гойберди, соңра есириң аягыны-элини даңып, агзына яглык дыкды. Онуң голтугындан гушагыны гечи-

рип, сүйрәп уграды. Андрей зордан аяк үстүне галып, оларың ызына дүшди.

Олар бирнеме араны ачанларындан соң аяк чекдилер. Дынч алдылар. Соңра билелешип есири сүйрәп гитдилер.

Булар шейдип токайың ичи билен дөрт-бәш йүз әдим гечдилер-де, ене аяк чекдилер.

— Гаты зор экен — дийип, Андрей түйкүрип гойберди. Мегерем, бир вагт бүтин Германияда ады белли гөрешген пәлван боландыр. Мен бейле гүйчли адам бардыр өйдүп келлә дагыма-да гетирмәндим. Өвлүйәкессин, шуңа ынанай, Дөвлет! Бәй залыват! Ахмал болсаң ишиңи гөрәйҗек экен-ов! Түф, түф... Ичигар галмыш ене бири гачды...

Андрей элини агзына тутуп, бир зады аясына гачырды. Дөвлет гең галып, онуң голай янына барды.

— О нәме, Андрей?

— Элиңи тут!

Дөвлет элине дүшен совук сүңк бөлегини гөрүп тисгинип гитди.

— Охов! Дишиң-ле! Бу нәхили бейле болды?! Сең тутлушан пурсадың билен мең етишен вагтыма ченли диш дөвлерче салым ёкды ахбетин. Онсоңам сен оны илки йыкдың ахыры.

— Сен сорама, достум! Шонча етишмедик болсаң, мең өзүм олара тайынҗак ав болядым. Шонча салымда ол мең ёкарки алын дишимиң икисини-хә бир гачырды велин, ичимем цыганың гош халтасына дөндердимикән диййән, хайсы яна гышарсам, шо яна сүйшүп дур.

Есир келлесини яйкап бир зат дийҗек болярды. Дөвлет азаҗык салым дымып дурансоң, келлесине бир пикир гелен шекилде ёлдашына йүзленди.

— Андрей, гел, шуң агзындан яглыгы айрып гөрәли. Русча билйән болаймасын.

Есириң агзындан яглыгы айырдылар. Оны дик отуртдылар. Есир ынҗылы хыклап, сакынып-сакынып гүрләп уграды.

— Ме-мениңки не-немец ёк. Мениңки югослав — славян, серб. Немец-фашист яман. Биз — серблери тув-тув атып, торпак кушай этдилер. Мунда үч, ёк-ёк, отус серб ишләй. Немец танка чукур газзы бар. О чукурда бир он, ики он — ене бәш, чох-чох танк бар. Башга ул-лакан, бейик топ бар. Бир үч, ики үч, үч үч, дөрт үч топ дур. Хамысым гелди, ики гүн... Биз серб хамысым гач-гач бар. Сурик-сурик на хаузы. Ш-шу гиҗе гач бар. Ме-мениңки гач-гач бар. Югослав-Сербия гитди бар... Мен сизиң бил-

мән, билмән. Сизиңки орс-ә, жук-жук, сен мениңки маклашка, мен сениңки маклашка...

Андрей агзыны тутуп отурышына гөзүни гырпман Дөвләте середйәрди. Онуң назарында: «Бу болян затлара хей акылың чатярмы?» диен маны барды. Дөвлет болса йөне эгнини гысып: «Акылым чатанок, гардаш!» дийди. Соңра:

— Диймек, яңкы мейданда йигрими бәш танк, он ики топ бар-да. Танклары чукурларда гоюпдырлар. Оларың янгыҗы ёк боларлы. Немецлериң шу угурда эсасы техника гүйчлери-де шолардыр. Олар танкларыны чукурлара дулан болсалар, бизиң үстүмизе хүҗүме гечмекчи дәлдирлер. Йөне берк горанмагы йүреклерине дүвендирлер. Хәк, шу вагт бир батальон автоматчы болагада дуйдансыз үстлерини басайсаң...— дийди.

— Гаты раст айдяң. Фашистлериңем эллери даңылгы болайса хас-да аңсат боларды — дийип, Андрей ене агзына элини етирди.

Онуң дишиниң агырысы энтек-энтек айрылар ялы дәлди. Шол агыры оңа душманыңы хергиз бихал билме диер ятладар дурар.

Дөвлет Андрее йүзленди.

—Ханы, инди муны нәдели?

— Нәдерисиң бормы? Ёлдашлары гарашып дурандыр. Гой, олара гошулсын. Буларың яраглары бар боларлы. Гизлинлик билен эдинендирлер-дә. Булар зор билен алнып гайдылан гара ишчилердир. Болса-да кишиде гурбат-а бар. Фашистлерем ишлетмели адамларыны танапдырлар. Инди берин бошат-да о пахыры. Йөрәп билермикә? Ичини чогдуран болаймасак — дийип, Андрей агзыны тутуп отурышына баззы-буззы сөзледи.

— Әй, ичи чоган дәлдир-ле. Мен-ә дел ыс аламок — дийди-де, Дөвлет есириң элини чөзмекчи болды. Бирденем гайра чекилди.— Муны бошатмак болмаз. Биз муң кимдигини билемзок ахбетин.

— Догруданам шейле — дийип, Андрей Дөвлетиң айданы билен ылалашды.— Муны өзүмиз билен әкидели. Йөне биз ики-чәк халымыза шейдип сүйрәп йөрип билмерис ахбетин.

Андрей элини маңлайына элтип диңширгенди. Маслахатлашып отурмага я-да бири-бириң билен чекелешип дурмага пурсат болмансоң, деррев шейле дийди:

— Мунуңам аягы бар, йөрәбем билйә. Йөремеҗек болса-да...

— Онда даңысыны чөз. Диңе эллерини даңалы. Агзы дыкылгылыгына галсын. Биримиз өңүнден йөрәрис, биримизем ызындан. Ханы онда угралы.

— Уграсаң угралы — диййип, Андрей есириң аягының даңысыны чөзди.

Булар Атахан билен душушмалы ере бармакчыдылар. Йөне йүзлериниң угруна яңкы сербиң айданларына гөз етирмелиди. Разведкачыларың хер әдими хатарлы. Олар шейле хатарлы ёлдан баряндыкларыны хер әдимде аңшырярдылар. Шу ерде-де ики дост, ики батыр өзлерине буйрулан табшырыгы берҗай этмек үчин үм билен дүшүнишип, ёла дүшди. Андрей өңден йөреди, Дөвлетем ыздан. Олар бирнәче йүз әдим гечипдилер, бирден арадан барян есир сакга дурды-да, ызындан гелййән Дөвлете келлесини айлап, сересап болуң диен ялы этди. Дөвлет ики бөкүп Андрейиң ызындан етди-де, чигнинден чекди. Өң янларында узага атян топлар гөрүнди. Олар букуларда ыкҗам перделенип гойлан экен, йөне ниллериниң уҗуна көне шыпырма гейдирилен гарантга ялы болшуп, уҗы пөкгеришип дурды. Огланлар япырылып йөредилер. Топларың деңинден гечеңлеринден соң ене бир затларың бардыгы гөрүнди. Танклар. Оларың төверегине агач пүрлери отурдылып чыкыпдыр, кесе үстлерине хем токай билен реңкдеш тор герлипдир. Гиҗе төтәнден гапдалындан гечсең билдирер ялы дәлди.

Йөне душманың көп-көп алдавларына, мекирликлерине оза хер әдимде габат гелип йөрен разведкачылар ниреде нәме ерлешендигини ериң ягдайындан, төверегиң гөрнүшинден хем аңярдылар. Хәлки ёкарсы кесилен агач төңңелери, пил билен депилен баҗаклар, токайың кесе гүндогарсының гыраде гырдалмагы-да, бир топар зады айдып дурды.

Бирденем ёкарда хова толкунларына гүвлейән сим сеслери эшидилди. Хә, шу тайда кувватлы радиостанция-да ерлешипдир. Эгер шейле-шейле затлар җемленен болса душман бирикмелериниң штабы-да шу төверекде болмалы. Инди немецлер өз штабларыны илатлы ерлерде ерлешдирмәге хем горкярдылар: бизиң самолётларымызың хүҗүмлери, узага атян топларымызың оклары гитлерчилери өз җанларыны горамак үчин хер дүрли сапалаклара итерйәрди. Йөне бизиң батыр хем тапгыр разведкамыз инди оларың дашына дузак гурупды. Гитлерчилер бейлеки юртлардан зорлук билен гошунчылыга алан я-да фронт якаларындакы ише сүрен адамларына-ха асла ынанмаярдылар велин, бири-бирлерине-де шүбхеленйәрдилер...

Дөвлет гүндогара серетди велин, бир ягты йылдызың ёкарык сайлананына гөзи дүшүп, тисгинип гитди. Бирденем өз-өзүне гөвүнлик берип, ичинден: «Бу вагт даң йылдызы догардан ир-ле, бу Кервенгыран дийилйән шол алдавчы йылдыздыр» ди-

йип рахатланды. Йөне хер ничик-де болса, Андрее шол йылдызы гөркезмекчи болды-да, онуң ызындан етип, эгнине какды, гүндогарык, йылдыза тарап үмледи. Андрей хич зада дүшүнмеди. Дөвлетем дүшүндирҗек болуп дурмады.

Олар бирнеме чалтрак гитдилер. Ёкардакы симлер болса гитдигиче гүрелди. Бейлерәкде бир ерде овунҗак чыралар йылпылдашды, адам сеслери гелди. «Дуйлан болаймасагам бири!» Икисем бирден ялтаклады. Әдимлер хас йыгҗамланды. Индики везипе — шу тайдан басымрак сайланмалыды. «Ене азаҗык йөресек токай. О ере етсек душушмалы еримизем даш дәл».

Буларың әдимлерини чалтландыранларам шолды велин, бирден есир ызына өврүлип, Дәвлете бир зат айтҗак болды. Дөвлет оңа гулак асман, элини өңе узадып, «йөребер» диен ышарат этди. Башга геп-де болмады, гүррүң-де.

Өңден барян Андрей Дөвлете гөвүнлик берҗек болдумы я-да башга бир зат диййҗек болдумы, гараз, гидип баршына ызына гаңрылды. Эдил шол пурсадам аягындан алнан ялы түвдүрилип гитди. Онуң ызындан барян есир хич зат билмейән ялы гидиберди. Хениз Андрей турмага-да етишмәнкә Дөвлетем онуң гүнүке дүшди. Андрейиң турҗак болуп элини ере дирәнем шолды велин, Дөвлет онуң үсташыр ере язылды. Икисем йүзүниң угруна турҗак болды. Шол вагт озал нышана алнып дурлан ялы, сагданам-солданам автоматдан ок ягып башлады. Оклар гөни гелйәрди. Даш-төверек йөне шу-шап, шу-шап болуп дурды. Чыкалга тапмалыды. Дөвлет багта төвекгеллик эдип, токая етмеги йүрегине дүвүп:

— Андрей, йөр!— диййип, ерикден турды-да, есириңем еңсесинден иденекледип, токая тарап ылгады. Есир ере язылды. Дөвлет оны турузҗак болды. Йөне онуң эййәм эл-аягы шалкылдап ятырды. Фашистлериң окы онуң гурсагындан парран гечипди. Дөвлет «буя болҗагыны болды» диййип хүңүрдеди-де, өңе Андрее гыгырды.

— Йөревери, Андрей, чалтрак ылга!

Дөвлет ене өңе окдурылды. Токая бирнәче әдим галанда бирден сакга дуруп, ызына өврүлди. Гөрсе, Андрей ёк. «О нәме диййип галдыка?» Пикирленип дурмага пурсат ёкды. Дөвлет ызына эңди. Гөрсе, Андрей автоматыны татырдадып, душмана тарап атып ятыр.

Ол Дөвлети гөрүп:

— Саг тарапдан атянлара-ха сем этдим, йөне шу дейюслар эйгерденок — дийди.

Дөвлет Андрейиң гапдалына йыкылды. Андрейиң атып яты-

шына гең галып, дили тутулан ялы, нәме диййҗегини билмән сакынды. Ахыры өзүни дүрсәп:

— А-хав, сен дәлирөдиңми?— дийди.—Ханы, тур-да гач дийййән саңа.

— Нәдип гачайын? Уйлугымы күл этдилер. Гымылдабам билемок. Сен дурма-да гидибер. Мен иң соңкы окума дең ич атышып, иң соңкымам...

Дөвлет онуң сөзүни бөлди.

— Озал нәме айтмадың, самсык. Ханы онда бойнума ябыш!

Андрей сесини чыкарман буйруга табын болды. Йөне оны эгниңе алып, окуң астындан чыкмакда иш барды. Ол гаты даяв йигитди. Аграм барада гүррүң эдилсе, «сегсен бәш килограмдан бәри дүшемок» диййәрди. Дөвлетем даявсыз дәлди. Йөне онуң бойы Андрейиңкиден келтерәкди, оңа дерек чигинлери гер лип дурды. Ол Андрейи эгниниң үсташыр кеселигине гөтерди велин, онуң аяклары Дөвлетиң эгнинден азаҗык артды дуруберди.

Дөвлет бар гүйҗүни җемләп, ылгап диен ялы, токая тарап уграды. Ики саны гара болса онуң өңүни кесҗек болуп, гыялап ковды. Хернә Андрейиң келлеси шол яңа болансоң, ол яңкы ики гараны гөрүп, Дөвлетиң аркасында ятан еринден кынлык билен автоматыны ченәп, ики-үч тапгыр атды. Оклар гөни бардымы я-да горкуздымы, гараз, яңкы ики гара ере ятды.

Онянча Дөвлет токая гирди. Токая гиренсоң, онуң гөвни бирнеме арам тапды. Ол илки гачанда Андрейиң ёкдугыны билип, бичак горкупды. Тас алҗырап, нәме болса шол болсун дийәгеде атышмага ятыпды. Ызына ылганы говы болды. Үстесине-де Андрейиң шейле пурсатда-да өзүни гаты парахат тутмагы Дөвлети голдады, тыссананда адамың гүйҗи ики эссе болармыш диййәрлер. Дөвлетем Андрейи эдил бош санач ялы эдип гөтерип барярды, ядавлык дуянокды.

Андрейиң ганы Дөвлетиң ягырнысындан ашак сырыгып, дабанына етди. Дөвлет ичини геплетди: «Озалам эп-эсли ган гидендир. Инди азаҗык аяк чекип, ярасыны даңып билмезмикәм».

— Андрей, Андрюша, ненең, агырың ягшымы?

— Хава, асыл агырымам ёк. Ар-ркайын г-гидибер...

Андрейиң сеси юваш хем ысгынсыз чыкды. Шол бармана-да элиндәки автоматыны гачырды. Дөвлет оны хасыр-хусур ерде ятырды-да, җүбүсиндәки яра даңылян саргыны алды. Андрейиң балагыны парран йыртып, ярасыны даңды. Дөвлет онуң ярасы-

ны даңып отырка оны-муны сорап, Андрейин гүрлетҗек болды велин, ол җогап бермэге ялтаняп ялы, йөне «хава, шейле, хэ» дийип, бир сес билен гайтаргы берди ятды. Яралы болан гаты сувсагыч болмалыдыр велин, сувам дилемеди.

«Ганы көпрэк гиденсоң, бирнеме ысгыны гачяндыр» дийип, Дөвлет ичини геплетди-де, Андрейи гөтерип енс ёла дүшди. Онуң ызындан ене ок атдылар. Довлет болса бу агачдан ол агаҗа дуланып, сап атыбрак хайдады.

Атахан билен Трифон бир ерде дуруп билмэн, зовзулдашып йөрдүлер. Бирден Атахан өзлерине тарап чайшанаклап гелйэн бир гараны гөрүп, япырылып ылгады. Бара-бармана-да, Довлетиң гөтерип гелйэндигинем аңшырман:

— Ханы Андрей?— дийип гыссанмач сорады.

— Ол эгнимде. Яраланды. Башга зат сорама. Ызымыздан ковуп гелйэрлер.

— Трифон Андрейи гөтер. Дөвлет дынҗыны алсын — дийди-де, серҗант Мэммедов шол икарада ыза гайтмагың ёлуны агтарды.— Сиз чалт гидиң. Гөрйэңизми, хол гаралып отуран депэни? Шоны назарыңыздан сыпдырмаң. Ёл билен гитмэң, ачыклык габат гелсе, өврүлип гечиң. Ханы уграң. Мен ызыңыздан етерин.

— Серҗант еке өзүңе эйгертмез, менем...— дийип. Дөвлет айтҗак болан задыны соңламанка, Атахан онуң сөзүни кесди.

— Ызыны айтма. Ме, шу кагызам ал, ичинде белликлер бар. Өзүңем ылга, халха Трифон гитди...

Серҗант Атахан Мэммедовың озалкы кейпи эрбет дэлди. Ол бирентек зады билди. Андрей билен Дөвлетем бош гелмез. Бейлеки топарларам говы херекет эдерлер дийип тама эдйэрди. Шейдип, тэзе маглуматлар билен саг-аман ызымыза барсак, инди-ки хүҗҗүмимизем шовлы болар. «Иң соңкы айгытлы хүҗҗүмде разведкачыларымызың улы гошанды бар» дийип, полкуң сөвеш язгыларына-да гиризерлер. Атахан хэли Андрей билен Дөвлете гарашярка шейле пикир-хыяллара батып, өз янындан гайта-гайта йылгырярды. Ол шонда ене бирнэче минутдан тэк өзүниң бир топар фашистиң гаршысында дурмалы болҗакдыгыны хакыдасына-да гетирмэнди...

Трифон билен Дөвлет бирнеме йөрэнлериңден соң, аяк чекдилер. Трифон Андрейи ере дүшүрди. Андрей серҗантың ёкдугыны шонда билип галды.

— Ханы Мэммедов?

Хич хайсы сесини чыкармады.

— Мен сизден сораян, ханы сержант? Командиримиз нирреде?

Трифон ере бакып дуршуна гамгын сөзледи.

— Ол-а галды.— Соң Трифон бирден йүзүни галдырып, чалт ызына өврүлди.— Мен оны еке гоюб-а гидип билжек дәл.

Ол Дөвлет нәме диеркә дийип диңширгенди. Дөвлете дерек Андрей сесини батландырды.

— Хәй намартлар!— дийип, гыжалат берди. Соңра болса өз-өзи билен геплешйән ялы хүмүрдеди.— Берекелла, хав дийдим сизе. О киммиш еке галып, бир сүри езиде тай гелерче. Хеммәмиз билелешип, арслан кимин далашсагам, олар эйгертмез. Төверек-дашымыз тутуш шолар ахбетин. Ахов, сизе диййән, акмаклар! Инди берин агзыңызы өвелдишип дурмаң-да уграң-да. Өзүңизем сержантсыз геләймәң. Ёгсам өзүм багрым билен сүйшүп гидерин. Нәче атышмалы болса-да ярарын.

— Хәзир мен гидейин. Йөне сиз баржак болмаң — дийип, Трифон Атаханың ызындан гитди.

— Андрей, мүн эгниме, икимиз ёла дүшели.

— Дөвлет, сен эгленме-де гидибер. Өңи-соңы мең билен биле линиядан гечип билмерсиң.

Дөвлет нәтжегини билмеди. Догруданам, Андрейи эгнине гөтерип, душманың хатарларындан гечмек четинди. Инди олар хас-да хүшгәр дурандырлар. Хемме ерде аяга галдырыландыр. Сопбаш өзүң боланда-да гечип болжагы гүманады. Дөвлет шейле ой-пикир билен чыкалгасыз ягдайда дурка, Атахан билен Трифон тиркешип геләйди. Дөвлет үстүнден агыр йүк айрылана дөнди. Андрей ярасыны-да унудып, Атаханың бойнундан гужаклажак болды. Эмма бурлуп ере язылды.

Дурман гидибердилер. Атахан нәме үчин парахат гайданларыны ёл угрунда гүррүң берди.

— Немецлер сизи ызарлап барышларына гөни гечибердилер. Оларың өңүнден, бизиң багтымыза, пете-пет ёлам чыкды. Онсоң «шу ёлдан гидендирлер» дийдилермикән диййән. Шол ёл билен тутдурыбердилер. Бизе-де герегиниз шол, «Намартжа олам, сагжа олам»— сиз бейләк гитсеңиз, биз эйләк өтәгитжек, өңи-соңы ёлумыз бир дәл дийдим.

Андрей Атаханың гүррүңине хезил эдип гүлди. Хәлки гахары-да шол гүлки билен гайып болды.

— Ёлдаш сержант, сен-ә бизиң гөвнүмизи гөтердиң, ярамыза-да мелхем эден ялы болайдың. Несип болса гөк гыртыжың

үстүнде тирсеге гышарышып мыссык-мыссык гүррүңем эдерис, шейле дәлми? «Ягшы дилег, ярым дөвлет» дийипдирлер.

— Сең шу вагткы отуран ериңем кемҗе-кердем дәл-ле. Озаллар сең шу отуран ериңде Трифон бир «дилҗагаз» алып гидерди. Бу сапар Трифоның герши сең несибәң экен. Дүшүмлиси болсун!

— Якъ, ёлдаш сержант, мени бейле утандырмасана, яңы бир ачылып уграпдым велин...

— Ай, ачылан болсаң, инди берин япылмавери. Онсоң ел берлен санач ялы, тыңзап дур. Оны ачян ачарам диңе сержантда бар экен — дийип, Дөвлет Андрейиң хәлки «намартлар», «акмаклар» дийип гыгыраныңың арыны алмага башлады.— Я-да оң ели басым-басымдан бошар ялы дешиклери көпелдиләйсе нәдеркә?

— Немецлер ики еринден дешик ачыпдырлар-ла — дийип, Трифон хемишекиси ялы, гаты гүлмесини этди велин, Андрей онуң бөврүнден бурды. Шонда Трифон агырысына чыдаман, тас оны ере ташлапды. Анрейиң өзем горкды. «Җан ага, инди бейтмәйин» дийип, зордан сыпды.

Бу дөрт разведкачы, дөрт саны шадыян, батыр йигит шейдип дегшип баршына дүнйәң гайгы-эндишесини аз салымлык еңлетҗек болярды.

Разведкачыларың дөрт адамлык кичиҗик топары ызына гайданда, немецлериң гарашмаян угры билен гитди. Олар гүр баглык кәле эңенлеринде ики-үч йүз әдимлик өң янларында бирден атышык башланды. Сейрегрәк атышык озалданам эшидилйәрди. Йөне оңа хич ким үнс беренокды. Өңдәки линияның укы ковян нобатчыларының «тарк-туркудыр» өйдүлйәрди.

Шейле гүйчли атышыгың бирден башламагы дорт разведкачының дөрдүсинем бирахатландырды. Олар деррев автоматларыны гезәп, сиңе-сиңе серетдилер. Атахан элини ёкардан ашаклыгына батлы айлады-да, «ятың» диен ышарат этди. Соңра пышырдап:

— Мең ченим чен болса бизиң икинҗи топарымыздыр. Душман аңып ызарлаян болса герек — дийди.

— О топар бизден узакдады-ла — дийип, Трифон ери сермеди-де, бир затлар айтды велин, хич ким дүшүнмеди. Йөне хүңүр-хүңүр гелди. Трифон шунуң ялы ерде пышырдаҗак болса, сеси йөне вагтда гүрләнденем гөдек чыкарды. Шол себәпли хемме киши оны геплетмеҗек боларды. Бу гезегем огланлар ерли-ерден: «юваш!», «хүш» дийшип, онуң бадыны алдылар. Ол

элине илки илен ёгнасрак чепи агзына элтди-де, соң гаргының ызына түйкүрди. Чүйрэп гиден агач бөлежиги экен. Трифон дишлеринде галан пидэни айырҗак болуп, соңам түйкүрди йөрди.

Гараңкының ичинде хем атышып, хемем ыза чекилип гел йэн ики саны гара гөрүнди. Оларың бири бейлекисине:

— Макар, сересабрак болавери, өзүңем букдакла ахырын. Дим-дик болуп бармаңы бес эт — дийди.

Ол болса элини салгап гойберди-де:

— Тапавуды нэме, ок япырылсаңам сылап дурмаз. Бу тайда инди дүйэ мүнүп, хатаба букуласы иш ёк — дийди. Ызынданам ене бир зат айтҗак болуп, ёлдашының адыны тутды: — Гочгар! Ахав, Гочгар, сен ниреде? Нэме сес береңок?.. Гочгар батыр.

Таныш сеси эшидип Атахан, Дөвлет, Трифон дагы сычрап турдулар-да, шолара тарап эңдилер. Андреем ятан ериндең яңынлап сүйшүп уграды. Атахан өзүни танатҗак болуп:

— Макар, Макар, бу биз — өзүңизиңки — дийип дилленди.

Макар Гочгары эгнине гөтерип гелшине деми ичине сыгман, хашлап зордан сесленди.

— Огланлар, чалтрак ыза чекилиң, дашымыза айланярлар!

Трифон Андрейи гөтерди. Дөвлетем Макарың эгнинден яралыны алды.

Разведкачылар ене угурларыны үйтгетдилер. Булар бир окам атмадылар. Басымрак гараларыны сайлаҗак болдулар. Гитлерчилер болса хенизем дынман атярдылар.

Гиҗе гечип баряр. Булар гел-гел ишлер битириленден соң, өңе дэл-де, душманың аркасына гидйэрлер.

Гүнбатаркы дагларың депесинде пейда болан топбаҗык булут, озал дүйрленип, соңам дүшелип гойлан палас шекилли болды-да, асманың йүзүне яйрап уграды. Хова ел-гузсуз парахат хем болса, яңкы булут эдил чаршак билен пытрадылян самана дөнди. Сэхел салымың ичинде гөгүң йүзи гойы булут билен өр түлди. Ызынданам булут туран тарапдан шемал өвсүп, агачларың япрагыны шыбырдадып уграды, соңра шемал гүйчленип агачлары шейле бир чайкамак чайкады велин, көки-дамары билен зыңышдырар-ов дийдирди. Ел соңы ягыш дийлиши ялы ызынданам ягыш ягып башлады.

Немецлериң ок атмасы-да елиң шаггылдысы-гүввүлдиси билен йитип гитди.

Узын гиҗе ондан-оңа каңкап, кэерде ылгап, халыс лүти

чыкан разведкачылар бир гүҗүмиң дүйбүни пеелэп аяк чекдилер. Олар ыранышып дурдулар.

Сержант Мэммедов дызыны эпип, картасыны алды-да, оны панарҗыгы билен ягтылтды. Картасыны ызарлап-ызарлап, бирденем ичини чекди.

— Огланлар, бу тайы Глейсдорф демир ёл станциясының гапдалы-ла. Бейле ёлы биз нэдип гечдиккэк. Бу тайы бизиң өңдэки линиямыздан он ики километрликдеди ахбетин.

— Гечсегем-э гечдик велин, сүтүнимизем сүйндүрди — дийип, Трифон хашлады.

Ерде узын сүйнүп ятан Гочгар батыр ысгынсыз хыклады. Макар онуң маңлайыны элледи. Дерревем элини ызына чекди. Гочгар батырың маңлайы от ялы лаплаярды. Ол өз сери билен дэлди. Агзыны тамшандырып, бир затлар дийҗек болярды, йөне дили өврүлмэнсоң, баззы-буззы эдип ятырды. Трифон билиндэки сув гапҗагазыны алды-да, Гочгар батырың агзына сув дамдырды велин, ол ене тамшанды. Трифон сувы онуң агзына тутды. Гочгар батыр сув ичип болансоң, гөзүни ачып, огланлара бир лай середип чыкды.

— Саг болуң, огланлар. Мен өлҗегиме гынанамок. Йөне уршуң соңкы гүнлеринде фашистлере дири дүшермикэм өйдүп гайгы этдим. Хернэ шол болмады.

— Сени олара галдырман алып чыкдык — дийип, Дөвлет яралының йүзүне эглип серетди.— Инди ынха дүзелдиң. Азаҗык ятсаң, өзүңем йөрэп билерсиң, батыр. Сен гаты мерт йигит.

Гочгар оңа баш атды. Гараңкыда онуң гөзлери говы гөрүнмесе-де, асмана гарап ятан гөречлериниң балкылдашяндыгыны огланлар дуйярды. Муны бокурдагы долуп, геплэп билмэн ятышы-да айдярды. Бу вагт онуң гайгы-алада билен иши ёкды. Гөзлериндэки нем, бокурдагындакы дүвүн өз янындакы эдермен хем мэхрибан эрлере миннетдарлыгы үчинди. Ёлдашларының ягшылыгына ол башга җогап тапып биленокды.

Атахан бирден ядына бир зат дүшен шекилде гапдалына өврүлип:

— Макар, ханы бейлеки огланлар?— дийди.

Макар ашак бакды-да:

— Олар...— дийип, сесини сандырадып, ювашҗа сесленди.— Олар-а илки чакнышыкда хелэк болдулар.

Хэлиден агаҗың дүйбүнде сесини-үйнүни чыкарман ятан Андрей Макарың соңкы айданларыны эшидип, дикелҗек болды-да, йүзүни чытып гышарды. Соңра:

— Икисемми?— дийип, гайтадан сорады.

— Ёк, алтысам!..

Хич кимден седа чыкмады. Гочгар батыр соҗамасыны гойды, гүҗүмиң пүрлериниң шаггылдысам говшан ялы болды. Атахан бирнеме дикелибрәк отурды-да:

— Шейле дийсене — дийип, улудан демини алды. Соңра бирнеме өзүни растлап шейле дийди: — Биз болсак олар табшырыгы берҗай эдип, ызларына доланандырлар өйдүпдик. Агыр йитгә учрапдырыс дийсеңиз-ле. Оңат огланларды, тайсыз батырларды... Бу гүн я эрте еңиш даңы атар дийип, гүнлерини санашып йөрдүлер. Аҗал өңүртди.

— Сержант, «Өлениң ызындан өлмек болмаз» диен накыл бар. Ханы чалтрак пикири җемләлиң. Вагт гарашмаз — дийип, Дөвлет дилленди.

Трифон ел дүшен күйзеден чыкян ялы сес билен:

— Бейле болса, ханы туралың — дийди. Онуң сеси айтҗак задыны айдандан соңам яңланып дурана меңзеди.

— Ёлдаш сержант, гүндогарымызам ягтылып барян ялы — дийип, Макарам еринден гобсунды.

Атахан өз дашына эгрилен йигитлере парахат назар билен гарады. Онуң гарайшында «сизе нәме дийсемкәм? Уруп-ярып душманың халкасындан гечмели дийип буйрук берейинми? Шей дийәйсеммикәм? Дашымызам тутуш душман. Олар хемме ерде бизи агтарып йөрлер. Ери, бу агыр яралылары нәдерис? Гел, иң говусы, огланларың өзлерине сала салайын. Бир чыкалга тапаядылар-да. «Маслахатлы бичилен дон гысга болмаз». Атахан ичини гепледип, гөзүни сүзүп дуршуна бирден дилленди.

— Огланлар, маслахат сиз билен. Ханы пикириңизи айдың. Узак геп герек дәл.

Андрей ятан еринден шейле дийди.

— Мен-ә сизе аяк багы болуп билҗек дәл. Өзүңизе хайсы говы болса шоны эдиң.

Онуң ызындан Трифон айтды.

— Андрейиң айданы хак. Йөне хас букы ерде гоюп, индики гиҗе ызындан гелмели.

Трифоның бейдип Андрейиң айданыны чалт тассыкламагының себәби оны өзи гөтерип экитмели болар өйдйәрди.

— Сиз неме этсеңиз болмазмыка?— дийип, Макар элини овкалады.— Мен Гочгар батыры-ха индики агшам алып барардым. Шоң үчин-ә яйданмаң. Хава-ла, галанынам өзүңиз гөрүң.

— Макар, сен дүшүн. Бу тайда яралыларың аяк багы бо-

луп-болмаяныны гүррүң эдйән ёк — дийип, Атахан оңа дүшүндирди.— Меселе багта төвекгелликде. Немецлериң халкасындан гечип билҗегимизе аңружы бир гыл ялыҗак-да умыдымыз болсады — гөзүмизи юмуп ода урмалы болса хем урардык велин, он саны нәгүманың ичинде бирҗе гүмана-да гөрненок. Шейле болансоңам төвекгеллик эдилсе...

— Онда болса неме... неме эделиң — дийип, Макар ене бир зат айтмага ыкҗамланды.— Нәме-де болса мен сынанайын. Белкем, багтым чүвүп, саг-аман гечәедим-дә. Сизем ягшы дилегде болуң. Йөне, огланлар, сизден хайышым, Гочгар батыры ынҗытмаң... Ол саг болаянда дагы биз шу вагт хол токайлыгың алловарра аңырсында автоматымызы арассалашып отурардык я-да сүйҗи укуда ятардык. Ери, боля, мен гитдим...

Ол угран бадына Дөвлет ики бөкүп ызындан етди.

— Бир дем саклан. Биле гидели. Фронтда, онда-да разведкада еке гитмек болмаяныны унутдыңмы?

— Бейле болса менем сизден галмайын-ла — дийип, Трифон бойнуны бурды.

Атахан олары саклады.

— Ханы энтек сакланың. Бейле баш-башдаклык болмаз — дийип, сержант пикирини җемлемәге дурды.— Хова ягтылмага энтек вагт бар. Дөвлет билен Макар яралыларам алып уграсынлар. Трифон икимиз гапдалдан гидип, немецлериң үнсүни соварыс. Ол дөрдүси өңдәки линиядан гечерлерем велин, ызымыза чекилип, хол-ол гаралып ятан дередәки токая сиңерис.

— Гочгар икимиз йүк болмакчы дәл. Бизи гоюп гидиң. Душман гелсе атышарыс. Ненең гөрйәң, батыр?

— Гаты боля!

— Бейле болса, Макар, Дөвлет... барың, доганлар, ёлуңыз ак болсун. Дөвлет, ме шу кагызда мең белликлерим бар. Хеммесини җемләп айдарсыңыз. Огланлар, йөне екеҗе окам атаймаң.

ЭДЕРМЕНЛИК

Атахан билен Трифон ики яралыны гоюп, хәлки атышык гиден ере уградылар. Олар ачык мейдандан япырылыбрак баряркалар өң янларында ярагың гулагы чекилен ялы болды. Атахан Трифоның сыйындан дартып, ере йыкылды. Шонча йыкылайыпдырлар. Оклар ягырныларыны ялап гечди. Атахан өң янларындакы түммеҗиге сүйшүп барды. Онуң ызындан Трифонам барды. Инди олар окуң нireден атыляныны билҗек болду-

лар. Трифон гиҗесине гаты говы гөрйәрди. Онуң чишигрәк габәкларының астындан ышыклаян мавы гөзлери гүне болмаянам болса, гиҗесине пишигиң гөзи ялы янып дурды.

Булар шол ятышларына душманың гүйҗүни чаклаярдылар. Гитлерчилер болса гаршыларындан ок атылмансоң, илки гөрен ики гаралары-да шол бада ок дегип өлендир гуман эден болсалар герек: ерлеринден туруп уградылар. Атахан олары санамага-да етишди: еди адамды. Фашистлер Атахан дагың илки ятан ерине голайҗак барып, ере сиңе-сиңе середйәрдилер, өзлерем бири-бирлерине гысылышярдылар.

Сабырлы хем гиңгөврүмли Атахан фашистлери говы чемине гетирип, автоматыны гысды. Ол автоматыны шейле бир гыҗынып атмага башлады велин, дискиң окуның гылла ярысы дагысы гитди. Ёкарык зыңылян бош пешеңлер онуң йүзүне, бойнуна гачярды, автоматың нили болса от ялы гызды. Атахан буларың хич хайсысынам дуймады. Сержантың атышына агзыны ачып ятан Трифон соң элиндәки автоматына серетсе, бир окам атман экен.

Атахан өмрүнде шейле гыҗынып ок атмадык болса герек. Элиниң аясыны гызгын нилиң дагландыгыны соң билип галды, йөне оңа дерек, еди немеци-де эдил ятырылан палаҗа дөндерди.

Трифон этияч үчин гапдалына гөз гездирди. Онуң гөзүне бир гара салгым атан ялы болды. Сержанта-да дуйдурман, яңкы салгыма гөзүни гырпман серетди. Яңкы салгым атан гара бирем дәл-де, бирнәче гара болуп чыкды. Шол гаралар букдаклашып, ыза тарап гечйәрдилер. «О тайда яралыларымыз бар ахбетин».

— Сержант, ёлдаш сержант...

— Юваш!

— Яралылара тарап бир топар гара гечди.

— Нәме? Ким олар? Фашистлерми?..

Атахан «фашистлерми?» диенини богазына сыгдыгындан гыгырып айтды. Хәлки парахатлыкдан, гиңгөврүмлиликден зат галмады. Бир вагтлар Атахан огланҗыкка онуң гаррыҗа атасының янына яшулулар йыгнанып, хезил-хезил гүррүңлер эдердилер. Өзлериниң башындан гечиренлерини бири-бирине айдышардылар, кәмахал болса, гүррүңиң арасында дегшип гүлшердилер. Шонуң ялы халатда бирден бир яшулы дегишмә чыдаман, гирре гахарланарды. Төверегиндәкилер болса оңа: «Сакгалдаш, бармагыңы дишле» диердилер. Атахан «бу нәме дийдиклерикә?» дийип, нәче ойланса-да, көп вагтлап акыл етирип билмәнди...

«Бармагыңы дишле». Ол муңа гелип-гелип ахыры фронтда дүшүнип галды. Ол энчеме сапар бармагыны дишледи. Мыдама

бир бармагының ужы гөгерер дурарды. Кәриң разведкачы болса бармагыңы дишлемели гезегиң көп боляр.

Атахан бу гезегем яңкы якан элиниң сүем бармагыны дишләп, неден ёкаркы богнундан ёлупды. Элини силкеләп агсындан айырды-да: «Эгер өз ериме Трифон гыгыран болса ал петинден алардым» дийип, Трифона йүзленди.

— Гардаш, догрыңы айт, горкяңмы?

— Аркайын болубериң, ёлдаш сержант. Мүң гылымдан бир гылымам гымылданок.

— Берекелла, Трифон! Гайрат эт. Яралыларың икисинем хатарсыз ере, говы бука әкитмели. Оңарармың?

— Оңарарын. Херсини бир эгниме аларын-да, аягалдыгыма ылгарын. Бир адамам ызымдан етип билмез.

— Онда деррев етиш-де, олары халас эт.

— Ёлдаш сержант...

— Билйән. Ызыны айтма. Мен фашистлери гүймәрин. Горкма, маңа зат эдип билмезлер. Сен шу тайдан гайралыгына ылга, соң гүнбатарык совул. Мен яңкы арка тарапа гиденлериң бәрсинден бармарын.

Шу тайда Атаханы башга бир зат ганатландырды. Хәлки гиден ики огланың угрунда хич хили яраг сеси эшидилмеди. Диймек, оларың ёлы ачык. Эсасы иш битди хасап эдип болҗак. Командованийәниң табшырыгы берҗай эдилди. Өлмели-де болса гиден ишиңи битирип өлсең, үнҗүсиз өлерсиң, улы иши, мөхүм юмшы битирип, көп-көп ярагдашларың дири галмагына, еңиш газанмагына көмек эдип өлерсиң, батыр өлерсиң. Шейдип өлсең кемиң нәме! Урушда уммасыз көп киши өлйәр. Йөне хемме кишиниң өлүми дең болмаяр: бирентеклери урша етмән я-да биринҗи гезек хүҗүме угранларында өлйәр. Олар өзлериниң оңлы иш битирип билмәндиклерине гынанып, ахмырлы өлйәрлер. Бизде ахмыр галмады. Кемини гойман урушдык. «Фашистлери өз сүренлерине бир элтип дыксакдык» дийййәрдик. Ынха дыкдыгам. Еңиш гүнүни болса дири галанлар тойларлар. Шол тойда бизиң пайымызам болар. Оны хич ким эллэп билмез. Трифон аркайын атышыбер, кимде-ким икимиз ялы сәвешип өлсе, арманы галмаз...

Атахан япырылып ылгады. Ол яңкы өлдүрен фашистлериниңем ок-ярагларыны алыпды. Инди онуң эндам-җаны дуршуна ок-яраг болансоң, хер эденде бир ерине дүкләп дегйәрди. Бойнундан асан кемец автоматы болса ики дызына дегип сыпҗырды, багы гаты узын экен. Ол автомат озал гаты узын немециңки болмага чемели, багы орта бойлы Атаханың дызына етип ятыр-

ды. Дүзетмәге-де вагты ёк. Өз автоматынам бойнундан гечирип, голтугының астында дискинден тутуп гөтерди. Бизиң ППШ-әмиәи бойнундан даканыңда дискини хемише тутуп йөремели болярды, ёгсам гаты силкеленен махалы я-да йыкыланда дискиниң өз аграмына гачян вагты-да болярды. Гыссагарада онуң гачаныны билибем боланок. Атахан булар ялы овнук-ушак затлары говы билйәрди, ёлдашларына хем өвредйәрди.

Атахан ылгап баршына неден немецлериң эдил үстүнден барыпды. Хернә Трифон дуяйды. Гитлерчилер билен онуң арасы йигрими әдимден узак дәлди. Атахан Трифоның сесини эшитди.

— Сержант, әгә бол, оларың үстүнден баряң.

Атахан бирҗик-де яйданман, ылгап гелшине автоматыны гысды, ене гысды, ене... ене... Муны гөрен Трифонам окдурылды. Үстлерини алдыран немецлер алҗырап, эллерини галдырдылар. Олар саңңылдашып дурушларына: «Гитлер капут!», «Рус гут!» дийип ызлы-ызына гайталадылар.

Автоматыны татырдадып гелйән Трифон келлесиниң гызгынына фашистлериң эллерини галдыранынам аңшырман, олары атышдырып гойберди. Атахан оңа гыҗалат берди.

— Ери, хов, бу нәме этдигиң болды. Бейле гайратлы болсаң озал атсаң болмыямы.

— Багышлаң, ёлдаш сержант, өзүмем билмәндирин. Телек болды.

— Оңармадың. Булара яралылары гөтердердик. Өзүңиз яраладыңыз, өзүңизем гөтериң диердик.

Атахан сөзүни гутарып-гутарманка гүнбатар янларында ене ок атылып угради.

— Трифон, булар хәлки сең гөрен фашистлериңдир. Андрей билен Гочгар батырың үстүнден барандырлар... Менден галма.

Атахан билен Трифон атышып ятан Андрейиң янына бардылар.

— Гочгар ханы?— дийип, Атахан бара-бармана төверегине ялтаклады.

— Оны немецлер сүйрәп экитдилер.

— Икиңиз бир ерде дәлмидиңиз?

— Мен хәли сизиң гиден угруңызда гаты гүйчли атышык эшидип, хич ынҗалып билмедим. Эдил йүрегим агзымдан чыкып барьяр. Нәме болса шо болсун, хей бир көмек эдип билмезмикәм дийип, Гочгара: «Мен гидйән» дийдим. Оң разычылыгына-да гарашман: «Батыр, гайрат эт, өңи-соңы еке икимизиң галып, алан галамыз болмаз» дийдим-де, бир гапдалым билен

сүйшенеклэп уградым. Нэче сүйшсемем хич ёл алып билмедим. Дерлэп, гейимлерим өл-сув болды. Баржа сүйшенимем хожагаз ере ченли-ле... Бирден арка тарапымда Гочгарың чиркин сеси чыкды: «Андрей, чоздулар!..» Баржа айданы-да шу болды. Бирнэче гара гөрүнди. Не атып билдим, не-де етип билдим. Сизе «көмек» эдишимем шо болды. О пахырам өз элим билен даңып берен ялы болдум. Соң олар маңа тарап гыгырып: «Рус, ханди хох! Ярагыңы ташла, есир дүш. Дойчленд золдатен гут, саңа зат этмерис» дийип кэн гыгырдылар. Нэлер атасым гелйэ велин, Гочгара дегермикэн өйдүп, алачсыз, хырчымы дишлэп, саңңылдап ятырын. Ахыры йүрегими бире баглап, өлсемем шулар билен далашып берин өлейин дийдим-де, шолара бакан сүйшүп уградым. Гөрсем, ики саны гара өр боюна дик дур. «Бу вагт Гочгар-а бейдип дуруп билмез» дийдим-де, илки четкини нышаналап атдым. Ол серрелип гитди. Икинжисини атмага етишмедим. Ол өзүни ере гойберди-де, маңа атып уграды. Атса-да шол сүйшдүм гелдим. Ине гөршүң ялы, өзүмизиң илки тутан позициямызы фашистлерден гайдып алдым. Олар ыза чекилдилер.

— Нэчедигини билмедиңми?

— Такык билип билмедим. Өзлер-э бир топар барды. Гочгары тутанларындакы гүмүрт-ямыртлыкдан соңам шол ики гараны гөрдүм. Уруп йыканымам экидипдирлер. Сиз етишмедик болсаңыз менем тиз какардылар. Йөне дири эле дүшмездим.

Андрейиң соңкы айданлары Атаханы гызыкландырмады. Асыл өз ой-пикири билен гүмра болуп, хэ бермеги-де унутды.

— Бе, олар нэчекэ?— дийип, Атахан ичинден эдйэн пикирини дашына чыкарды.— Шоны бир билсек...

— Ончасыны-ха билмедим велин, сержант, олар бизе дузак гуржак болярлар өйдйэн. Хэлиден бэри екеже автомат атыляр. Онам йөне делиллик үчин атян болсалар герек. Кэвагт бир тапгыр чыкяр...

— Андрей, ханы дур-ла. Трифоның сеси чыканокмы?..

Атахан шол дем ики бөкүп, Трифоның янына барды. Гөрсе, ол автоматыны голтугына гысып, дүйрүлип ятыр экен.

— Трифон, гардаш, нэме болды я иркилэйдиңми?— Атахан оны чалажа ыралады. Соң йүрегине ел дүшүп, дөзүмли силтерледи.— Трифон, ханы гөзүңи ачсана... Бе, муңа не дөв чалдыка?

Атахан оны гужаклап дикелтжек болды велин, ашагында көлжерип ятан йылы гана эли батды. Сержант тисгинип гитди. Ызынданам хырчыны дишлэп, башыны эгди, бокурдагы долды.

Бу вагт өлене агламага пурсат ёкды. Атахан башыны ёка-

ры гөтерди. «Дуруң, сиз нәҗислер, шу мейданда сизе гурт ойнуны гөркезерин».

Сержант Трифоның янындакы оклары алды, соңра азаҗык ыза сүйшүп, Андрее тарап йылан ялы созулып гитди. Онуң ниети Андрейи хопба эдип, бир яна чекилип, ерини үйтгетмекчиди. Соңуны соң гөрүбермекчиди. Йөне онуң бу ниети-де пашмады...

Андрей сержанта гөзи дүшенден:

— Ханы Трифон?— дийди.

Атахан хич зат диймән, келлесини яйкады, соңра пышырдап:

— Ханы аркама мүн-де, мени гуҗаклап сүйнүп ят. Чалтрак гымылдасана.

— Сержант гымылдаҗак болма, дашымызы алдылар.

— Онда нәме атаңок?

— Окум гутарды.

— Шей дийсене — дийип, Атахан өз автоматыны ики диск окы билен берди.

— Инди олары пүррелəрин — дийип, Андрей автомата ок сүрди.

Шол вагт отуз-кырк әдимликде ики саны немец пулемёт гурмага дурды. Андрей оларың икисинем пулемёт гурмага етишмәкәлер урды.

Атахан пурсатдан пейдаланып, гүҗүм агаҗының үстүне чыкды. Пүрлер оны пугта гизледи. Ол шол ерден төверегини говы гөрди.

Эййәм даңам саз берипди. «Ханха Трифоны уран фашистлер. Олар үч экени. Ханы дуруң бакалы, нәче вагтлап атар ятаркаңыз». Атахан ыкҗам җайлашды-да, олары еке-екеден нышаналады. Илки четкини урды, йөне шол икарада бейлеки икисини гөзүнден сыпдырды. Эййәм чөпе сиңипдилер. Олар ок агаҗың үстүнден дәл-де, дүйбүнден атыляндыр өйдүп, шол ери ока тутдулар.

Андрей болса пулемёт билен гидишйәрди. Хәлки йыкылан ики немециң бири билгешлейинден йыкылан экен. Шолам соң Андрее җогап эдип атып урады. Андреем кем галанокды. Йөне ол инди озалкылары ялы оклары ызлы-ызына сечеләп гойберенокды. Екеҗеден атярды. «Бе, шейле говы ченесемем уруп билемогайт. Я элим...» Эдил өзи, саг гошарыңдан ган сырыгярды. «Хәлиденем бармакларым диен этмеҗек болярды-ла велин, шейле бир эммасы бар экен» дийип җүбүсинден саргылык алып, болар-болмаз саран болды.

Атахан ашакда ок атылмаяныны дуюп, пышырдап сорады.

— Андрей, ненең?

— Ягшы-ла.

— Онда нәме «сесиң» чыканок?

— Хәзир, хәзир атҗак. Менден аркайын бол.

Андрей гошарындан ок дегенини дуйдурмады.

Атахан билен Андрее тарап ене бир ерден атып баградылар. Атахан өз ёлдашыны ока тутян пулемётчыны сем этмекчи болуп, шоңа тарап өврүлди. «Бе... бе, о сүйшүп барян гара нәме?» Атахан ашак, Андрейиң ятан ерине серетди. О тайда хич ким ёкды.

Андрей янынлап шейле бир чалт сүйшйәрди велин, асыл ики ериндеи яраланана меңзәнокды. Өзем эййәм пулемёта етип барярды. Атахан оны голдады. Бирденем шаханы гуҗаклап, агаҗа йүзүни берди. Ол Андрейиң эли гранатлы баршына өзүни пулемётың үстүне окланыны гөрүп галды. Шол пурсатда-да онуң гулагына айылганч гүммүрди гелди. Гүммүрди билен бир вагтда Атаханыңам гулаклары гүйчли шаңлап, бейниси сарсды, келлеси ыраныл гитди. Гөзи гараңкырап, неден отуран шахасындан башашак гайдыпды... Гөзүни ачып төверегине серетди велин, хәлки ики немеце ене бири гошулып, үч болуп, гөни өзүне тарап гелйәнлерини гөрди. Олар ярагларыны гезешип: «Рус, здавайгся!» дийип гыгырышярдылар.

Атахан сарсмады. Ол эмай билен билиндәки ики гранатыны-да алып, херсини бир элинде тутды-да, халкаҗыкларыны диши билен гопарды. Өзем япышман дурар ялы ыкҗам җайлашды.

Фашистлер оны дири тутмакчыдылар. «Дашыны алдырансоң, алачсыз боюн эгер» диендирлер-дә, үчүсем деӊ әдимләп гелйәрди.

Сержант илки саг, соң чеп элини чалт айлады. «Лимон» дийлип ат берлен кичиҗик, йөне салламлы ики гранат немецлериң әдил аякларының астына дүшди. Түвелейләп туран гара түссе оларың үчүсинем гаплады, гүҗүм агаҗынам гаплады. Ериң сарсгынына бүтин агач ыранды. Гранатларың бөлеҗиклери пүрлери шапырдатды.

Гранатлар гаты голайда ярылансоң, Атаханың өзүниңем телим ерине яра салды. Ол бир эли билен шахадан япышып, зордан агачдан дүшди-дә, ганыны сарыкдырып, энтиреклэп йөрәп баградьт...

ОН ИКИДЕН ИКИСИ ГЕЛДИ

Даңданың үмүш-тамшында бизиң өң янымызда ики гара гөрүнди. Олар чала ыраң атышып гелйәрди. Голайладыкларыча бир гара зады сүйрәп, алып гелйәндиклерини-де сайгардык. Бу нәхили ягдай — бир зады сүйрейәрлер, үстесине ики адамың бирем бейлекисиниң голтугындан тутуп хемаят берйәр. Хемаят берйәниң өзем-ә зордан әдйәр.

Шол ики гараны мен илки гөрдүм, себәби олар гөни мениң габадымдан чыкдылар.

— Ким гелйәр?— дийип гыгырдым.

— Өзүңизиңки...

Мен илки өз гөзүме-де ынанмаҗак болдум. Бу нәхили болуп гелиш! Бири яралы, бейлекем яралыдан говы дәл. Гейимлери йыртык-йыртык, йүз-гөзлери тозанмы-киршенми я лаймы селҗерер ялы дәл. Алып геленлерем-ә бир адам, келлесине чеңли бүрәп, бар ерини сарап чыкыпдырлар.

Олара көмек берип, ёлдашларымың янына алып гелдим. Өзүмем олар отурып-отурманка «гиден гетирер, отуран ныргсорар» диенлерини этдим. Мениң соралларыма Дөвлет элини салгап, келлесини яйкады. Мен автомат сүпүрйән эсгими алып, Дөвлетиң йүз-гөзүни сүпүришдирдим. Ол ысгынсыз пышырдап:

— Ай, сенем-ә, азар эдинмесене. Хәзир бизи ювуп-ардың дүзедер ялы дәл — дийди.

Мен ене дуруп билмән:

— Ханы, бейлекилер ниреде?— дийдим.

— Энтек бизден зат сорама. Биз деррев штаба етишмели.

Есириң даңысыны чөзүшдирип, аяк үстүне галдырдык. Өзүни дүрсесин дийип, сув бердик. Гөрсек, ол гайтам, Дөвлет билен ёлдашындан сагдын экен.

Рота командиримиз мени ене-де ики солдаты разведкачылара көмек бермек үчин гошуп, ёла салды...

Штабда разведкачылара сабырсыз гарашярдылар. Дашарда нобатчылык чекйән солдатдан «гара гөрненокмы?» дийип, зол-зол сораярдылар. Оңа-да такат этмән, өзлерем хәли-шинди дашарык чыкярдылар. Ылайта-да штаб начальниги, гвардия майоры Виноградов ызыны үзмән зейренйәрди. Бирденем ылгап дашарык чыкярды-да, тиңкесини дикип, гүнбатарык середйәрди.

Соңабака разведкадан нышан болмансоң, бирнеме өңрәкки маглуматлара серетдилер. Полкуң хүҗүм этмели участогының ягдайыны маслахатлашып уградылар.

— Эсасы зарбаны икинҗи батальоның гаршысындакы япа ге-

нүкдирсек, бөвүсмек еңилрәк дүшермикән өйдйән — диййп, майор укусызлыкдан яңа пөкгерен габакларыны галдырды, гызарышып дуран гөзлерини овкалады. Соңра ене өз пикирини айдып уграды.— Себәби икинҗи батальөн гаты аматлы позицияда, душманың ерлешен еринден хас белентде дур. Душман песде болансоң, онуң гарымлары, беркитмелери говы гөрүнйәр.

Полкуң штабында индики хүҗүмиң планы чекилип угралаңам шолды велин, дашарда шөвүр чекйән солдат харбы кадалары-да унудып, ичерик күрсәп гирди.

— Ёлдаш гвардия майор, разведкачылар гелди!

Небит чырасының дашында ашак япырылышып, ерде гиң язылып гойлан карта йүзлерини дегрәйҗек болян командирлер шол бада аяк үстүне галдылар. Оларың ядав, гамашык йүзлериндәки гасынлар язылып, үмри совлан ачык асмана чалым этди. Чыраң ышыгына дишлер акҗарышып гөрүнди. Хер ким гапа гөзүни дикди.

Гапың тутусыны галдырып, ич ишикде сакланан ики пыяда бада-бат хич зат сайгарып билмеди. Дашары говы ягтылан-да болса, еркүмәниң ичине ягты җахандан зеррече-де пейда ёкды. Чилим түссесиниң дерднинден гиҗе хайсы, гүндиз хайсы— селҗерер ялы дәлди. Ичерик гиренлер тә гөзлери өвренишйәнчә адамларың йүзлерини сайгарып билмедилер. Олар ят ере гелен ялы, эллерини гапың тутусындан айрып билмән дурдулар. Ахыры майорың өзи:

— Огланлар, ханы голайрак гелиң — дийди-де, оларың элинден дартды велин, Макар энтирекледи. Дөвлет оңа көмек этди. Бу ягдайы гөрен майор деррев оларың эллерини гойберди.— Шейлемиди асыл. Ханы, отурың-да айдыбериң...

Дөвлет гурплурак болансоң, гөрен-билен затларының хеммесини гүррүң берди, Атахандан алып гайдан белликлерини говшурды. Өзлериниң сөвешишлерини агзамады. Йөне майор сорансоң, ёлдашларының бирнәчесиниң вепат боланыны, Атахан Мәммедов дагың болса дөрт адам болуп галышыны айтды.

Майор сесини чыкарман диңледи. Йөне онуң энтәгем билмекчи болян зады барды. Себәби Дөвлет билен Макар гайдышынлары учран вакаларыны агзамадылар. Майор огланларың энтәк бир затлары гизлейәндиклерини аңярды, йөне өзлери айтмазлармыкан дийип гарашярды. Ол нәче гарашса-да огланларың өзлери барада зат айтмаҗакдыкларына гөз етирип, йүзүни чалт галдырды-да, илки Дөвлете, соң Макара бакды:

— Ханы, айдың — дийип, майор чынлакай сорады.— Сиз

ёлдашларыңызың янындан гайдаңызда-да шу вагткыңыз ялы ягдайдамыдыңыз?

— Ек, Макар икимиз аңырдан саг-аман гелип, душманың өңдәки линиясына етдик. Аз вагтлык төверегe диң салып ятдык. Шонда голайымыздан бир ерден фашистлериң гыкылыгы эшидилди. Олар еркүмеде кейп чекйән экенлер, хеммесем офицер болара чемели. Шол вагт оларың бири даш чыкып, ики яна яйканып дурды-дурды-да, бирденем сүссенеклэп гитди. Соң туруп йөрежек болды велин, ене йыкылды. Шейдип йыкылып-сүршүп, ахыры бизиң деңимизе етди. Биз оны тапыр-тупур басып, агзыны дыкдык-да, бар ерини сарап, аданакладып сүйремәге башладык. Душман гарымларындан гечйәнчәк багрымыз билен сүйшдүк. Соң туруп ылгап уградык велин дуйдулар. Ызымыздан дынман атдылар. Оларың окундан гутулдыкмыкан өйдүп, еримизден галанымызам шолды велин, эдил аягымызың астында диен ялы бир гүммүрди болды, асыл оларың гуруп гоян минасына дүшәйсек нәтҗек. Мунча-мунча болуп гутуланымыза мүң де бир шүкүр-ле. Кичиҗик мина экен. Онуң герлип гойлан симине дегип ере язылдым. Макарам немецин үстүне йыкылан экен. Эгер йүзин ятан болса, оңа-да зат болмаса болмазды велин. Йөне душман соң огнемётдан кән атды. Шонда эндамымызы бирнеме сыпҗыртдык. Булар җәхеннем-ле...

— Хава-ла — дийип, Макар башыны эгип отурышына дилленди.— Эрбет ери, ёлдашларымызы гоюп гайтдык.

Майор агыр ёлдан гелен огланлары артык сакламак ислемән:

— Берекелла, огланлар! Бу эдерменлигиңизи командование белләр. Инди аз-кем дынч алың — дийди.

Дөвлет билен Макар даш чыкдылар. Оларың герденлеринден агыр йүк басып дуран ялыды. Шол йүк икисинем егшердип, ики бүкүпди. Арваналар ёла нәче гайым болсалар-да, агыр йүкүң астында дынман узак ёл йөрәнлеринде алачсыз чөкйәрлер. Олары иллэп-гүнлэп турузярлар, йөне бир чөкенсоң, олары йөретмек четин боляр. Озалкы вагтлар улы кервен ёлларының боюнда чагшашып ятан сүңклере габат гелерлер экен. «Шол сүңклер ёлда чөкен арваналарың сүңклеридир» дийип ак сакгал гоҗалар гүррүң берердилер. Бу ики йигидем шол арваналар мысалы — агыр йүкүң ашагында галды. Йөне булар ёлда чөкмедилер. Узын гиҗе агыр хупбатлар чекип, ахыры гайдып гелдилер.

Олар хер нәче яданам болсалар, ысгынсызлыкдан яңа гөзлериниң өңи гараңкырап дурса-да, отурмага такатлары етмеди.

О тарапда галан ёлдашларының алада-эндишеси икисиниң-де йүрегини мыкчгалап алып барярды.

Макар сүңңи совашансоң, еринден турмага ярамады. Дөвлет болса отурды-турды, отурды-турды, арасында гайгылы гөзлерини Макара дикди. Олам гашларыны чытып, ыңжылы бакды. Шол бармана Дөвлет бирден сычрап турды-да, гөни хөлки майорың янына хайдады.

Майорың янындакы командирлер дагашан экен. Дөвлет оңа голайжак барды-да:

— Ёлдаш майор, ругсат бериң, мен Атахан дагың ызындан гидейин — дийди.— Барды-гелди хеләк болсамам, шолар билен биле хеләк болайын.

Майор элини Дөвлетиң эгнине атды-да, эдил өз оглуна йүзленйән ялы якымлы сес билен:

— Достум, сен энтек бирнеме өзүңи растла — дийип, сыпайычылыклы айтды.— Гөрйән велин, шол мина сениңем бейниңи мазалыжа чайкан болара чемели. Бир пикир эт ахырын. Хәзир сен гуш болсаңам фашистлер үстлеринден гечирмезлер. Бу этжек диййән ишиң дилде аңсат. Хамала ылгап гидип, битирип гайдыбермелимишин. Ханы, бар ёлдашың янына. Хәзир доктором гелер. Икиңизе-де середер.

Дөвлет гайтаргы берип билмән, йүзүни саллап, еңсесини түңңердип гайтды. Доктор сөзи оны тәзе бир иңкисе гойды. Ери бирден, «Дөвлет, сенем Макар билен биле санчаса гитмели» дийәйселер нәдерин. Худай сакласын! Хей-де бу гүн-эрте говга совулжак болуп дурка-да, ыза гидип болармы! Мен инди берин шу командирлең гөзүне азрак илжек болайын, ёгсам олаң гең режеси ёк. Майорам заңңар мени горкузмагың тәрини тапды. Өзи берин ызымдан гелйән болаймасын. Ёк, ёк, ызыма серетмәйин. Мен иң говусы, бу тайдан сумат болайын-да, икинжи батальондакы достларымың арасына етейин. Шо тайданам олар билен биле хүжүме гидерин. Шонда Атахан дагынам өзүм тапарын. Майор диймишлейин, менде акыл ёгам дәл-ле. Гөрдүңми, ынха өз башымы чарар ялы уграм тапдым, шүкүр худая. Барып Макара-да айдайын...

МҮҢ ДӨРТ ЙҮЗ ОН ЕДИНЖИ ГҮН

Гүн догды. Доган дессине-де ягырнымызы гыздырды. Кырк бәшинжи йылың гышы гаты чапгынлы болса-да, язы бичак маййыл гелди. Шол гышы тутуш Венгрияда, эсасан хем Будапешт-

де, онуң этеклеринде гечирдик. Бүтин гыш диен ялы ерде гар ятды, топрак дыз бойы галыңлыкда доңды. Эгер парахат чагларда болсады, шейле гыш айратын бир ятда галмаса-да галмазды. Йөне гүйчли сөвешлерде, гүнде-гүнаша узын-узын гарымы я-да еке өзи үчин окдан пеналанар ялы чукур газмалы боланларың велин хич вагт ядындан чыкмаз. Еңилҗек кепҗе билен демир ялы доңан ери газҗак болсаң ненеңси хупбат берйәрди, илки эйдип-бейдип, гарынҗаң хинине меңзеш дешик дешип юмшак ере етерсиң. Соңра сычаның күрүм газынышыны эдип, кәмахал бир эл ялы доң кесеги бөлүп аларсың. Шонда бирининг элине лом я-да күлүң иләйсе, бегенҗинден ганат баглайҗак болларды. Елдашлары онуң тапгырлыгыны тарыплап, оны хеммә кишиден сайланан батыра өврердилер, соңунданам: «Шепе, өзүң боланыңдан соң ломуңы маңа-да бережек» дийип, боюнларыны бурардылар.

Хава, гыш шейле совук геленем болса, алабахара сапансоң хова майлама билен болды. Гүн ялпылдады, ер бугарды, агачлар пынтык ярып, мейдан гөк салды. Адамлар мартың башларындан шинеллерини чыкардылар. Апрель айының башларында болса көлегәни кем гөрмедилер. Австрияның илери бөлегиниң даглык хем токайлык ерлеринде шейле майыллык болансоң, мейдан отлары деррев дыза чыкды. Шонда Австрияның ховасының өз түркмен үлкәмизиң ховасындан пархы ёкды.

Дөвлет көйнекчелигине гелип, икинҗи батальоның биринҗи ротасының гарымына бөкди. Онуң янында не шинели, не-де гой халтасы барды. Бойнундан асян кичиҗик сумкасы билен плащ-палаткасыны-да алҗак болмандыр. Онуң бойнунда автоматы билинде хем гранаты барды. Хич хачан кепҗесини янындан айырян дәлдир велин, онам алмандыр. Дөвлете илки габат геленем мен болдум.

— Дөвлет, ери хов, бу нә болуш. Йүзүң-гөзүң чиш, эгин-башыңа йыртык.

— Шепе, сен берин маңа азар берме. Ханы иңңе билен сапак берсене.

Пилоткамы келләмден алдым-да, оңа санҗылгы ак сапаклы иңңәни согруп, Дөвлете узатдым. Йөне бирденем ызына чекдим. Ол гөзүни алардым, додагыны мүңкүлдетди. Мыдама шадыян, дегишген, сәхел кейпиң ёкдугыны аңайса, деррев дашыңа-ичиңе гечип, йылгыртмагы башарян, аз вагтданам эдил өзи билен дең гүлшүп дурар ялы угруңы тапян шейле эзбер йигит хәзир ахмал болсаң аҗысыны пүркҗекди. Ол сеңрикини ыгырып, дишини сыртардып, соңра агзыны гулагыма тутды-да:

— Хав, хав!— дийип, үйрүп гойберди.

Дагы нәме дийҗегими билмән, йөне йылгыран болдум-да:

— Ханы илки көйнегиңи чыкар — дийдим.

— Боля-ла-айт, өзүм...

— Чыкар дийдигим чыкар. Командирлер гөрсе, ене ызыңа ковар.

Ол налач табын болды. Онуң көйнегини депҗешдирип, бүзүшдирип, эгнинде дурар ялы этдим. Дызам тегеленип гопан экен. Оңа башга ямалык тапмансоңумыз, мен аягымдакы биз долагымың бир тайындан йыртып алдым. Долагың дереги агам болса, дере, чыга эй болуп, саралансоң, реңки Дөвлетиң балагының реңкине чалымдаш гелди.

Эйдип-бейдип, Дөвлетиң үст-башыны чаламыдар дүзедишдирдик. Эгниндәки погонлары гачан экен. Мен деррев шинелимиң даңысыны чөздүм-де, эгниндәки погонлары гопарышдырып алдым. Йөне олар сержантыңкы болансоң, үч саны гызылҗа чызмык матасы барды.

— Хәзир бир шу дуршуна дакайлы, соң башгасыны тапаймалы болар. Өңи-соңы сең бу эшиклериңи чалшырарлар — дийдим.

Дөвлет баш атып разы болды. «Командирлер гөрсе, ене ызыңа коварлар» дийип горкузалым бәри ол нәме дийсем, ёк диенокды. Йөне агзыны берк юмуп, баш атып отырды. Ол үст-башыны дүзедишдирди-де:

— Шепе җан, инди гайрат эт-де маңа бир акҗа кагыз билен галамам бер — дийди.—Эҗеме хат язайын. Тасдан-а о пахыр мени хат-хабарсыз я-да, штабда айдышлары ялы, ат-сорсуз йитирипди...

Ол улудан хашлады.

Мен Дөвлет билен барып кырк дөрдүң башында Днеприң бсюнда болан гүйчли сөвеш махалында таншыпдым. Йөне оны шу пурсатдакы халында гөреним ядыма дүшенок. Эйсем өтен гиҗе бирден шунча акылланып өтәгитдимикә я озаллар хич өлерин өйтмән, шу гезек өлүмини бойнуна алайдымыка? Ёк-ла, өлмән дири галыпдыр ахырын, индикинем өңүнден алада этмез. Урша гирели бәри екеҗе гезегем өлүмини алада эден оглан дәл. Мен оңа: «Дөвлет, хей алада эдйән задың бармы?» дийсем «хич ёк» диййәрди. «Эҗеңем алада эдеңокмы?» «Ёк».

Хәзир болса ол чыкгынсыз агдая дүшене меңзейәрди. Мен «Ай, гел, Дөвлетиң одуны өлчермәйин-ле. Соң дура-бара өзем айдар-ла» дийип, сесими чыкарман, диен затларыны тапып бердим. Бойнумдакы сумканы чыкарып, дызының үстүнде гойдум.

Ол айбогдашыны гуруп, җайдар отурды-да, бар пикирини җемләп, хат язмага башлады. Аз салым сесини чыкарман язды, соңра язаныны дашындан окады. Хатының ызыны дашындан айдып язды. Өзем эҗеси билен эдил йүзбе-йүз отурып гүрлеп йөн ялы, гашларыны кә чытярды, кәте язярды, арасында-да үсгүринҗирейәрди: «Эҗе җан, кеселиң бетерлемән дурмы? Вай пахыр, ярамасаң дагы, одуныңы-сувуңам оңарян дәлсиң. Гоңшы-ларың бири гелип, от якып берйәнчә, чай-сув тайынлаянча гү-зүңи дикип ятансың. Иң көрпеҗе җигимиз Бибиҗик берин дири болан болса болмыямы. Мәхрибаным, сең яныңы ере беренем шомукан диййән. Бир яныңдан уруш, бир яныңдан ярамаз от-ңут, Бибиҗигиң гызамыгам үстүне. Шоҗагаз көрпеҗәң йитгиси, ики оглуңы фронта иберениңденем бетер дегендир. Бей дийсем гаты гөрәйме, огулларыңам саңа гаты мәхрибандырлар-ла. Хей-де атың диши ялы перзентлериңи ода иберерсиң-де, рахат отурып билермиң. Эҗе җан, мәхрибаным, сеңки ялы гайрат хич бир кишиде ёкдур».

Дөвлет хатыны окамасыны гойды-да, галамыны дишләп, ой батды. Соңра ене хатына башлады. «Эҗе, сен мени алада этме. Хич-хич алада этмегин. Шу тайда, шу вагт менден мес, менден кейпи чаг адам ёк. Йылдыза тойнак салян. Уруш билен-ә инди халыс өвренишипдирин. Мең барып шол кырк икинҗиң гүйзи Сталинграддан фашистлең сөбүгине мүнүп уграшым. Инди-де хас-да хезил болды. Яз чыкды, ховалар майлады. Уршуң аңырсы гөрүнйә. Хал-ха, бир махал Суворовың тутуш гошуны билен гечип гиден үсти гарлы Альп дагларының геришлери хел-левлешип отыр. Шолара етәйсек — вессалам, иш тамам! Эҗе, бизем инди узаклашман барарыс, шоңа деңич сагалып, тут ялы болгун. Бор дий, эҗе!»

САГАТ БИРДЕ

«Гүнортанлар, сагат бирде хүҗүме гидилҗек» диен хабары секизинҗи май гүни эртирден соң эшитдик. Хүҗүме угралмазының өңүсырасы бир сагатлап артиллерия тайярлыгы болҗак дийдилер. Артиллерия тайярлыгы вагтында әхли топларымыз, минемётларымыз душманың ерлешен ерлерини гүйчли ока тут-ярлар, фашистлериң беркитмелерини вейран эдйәрлер, өзлерини болса тозана гаряРлар. Топ окларының зарбындан душманың үстүнде ахырзамана гопяр. Шонда хүҗүме гитсең еңил боляр.

Фашистлериң гаршылык гөркезмәге май тапмаян халатлары-да боляр.

«Хүҗүме гитмезимизден озал гарымларың ичи билен иң өңдәки линия гечмели» дийдилер. Арада демир ёл барды. Шол демир ёлда диңе екеҗе гечелге барды, оны-да аңыркы япыдан душман пулемёты ока тутярды. Бизиңкилер шол ерден еке-екеден ылгап гечйәрдилер. Аңырда чененип ятан пулемётчы хер гечене бир тапгыр ок атярды. Йөне оклар я үсташыр, я-да бир әдим, ики әдим сова гечйәрди.

Ротамызың санинструкторы кичиҗик цыганды, өзем старшинады. Онуң көмекчиси даяв йигитди. Демир ёлдан гечмек гезеги шол санинструктора етди велин, ол көмекчисине:

— Бар, Гаврил, илки сен геч, менем ызыңдан гечерин — дийди.

Гаврил сесини чыкарман өңе окдурылды-да, демир ёлдан зырмырлып гечди. Санинструкторың яйданып дуршуна сын эдип дуран рота командиримиз аҗы йылгырып, келлесини яйкады-да:

— Старшина, нәме немец атмасыны гояр өйдйәңми?— дийди.

Санинструктор ондан соңам яйданды дурды. Огланлар оңа үнсем бермән, гезек-гезегине гечип гидибердилер. Пулемёт болса шол өңкүси ялы, хер гечене бир тапгыр атып дурды. Ахыры санинструктор хем йүрегини бире баглап, бойнундакы санитар сумкасыны айырды, аркасындакы гош халтасынам чөзди. Оны демир ёлдан аңрык дазладып зыңды. Эмма халта демир ёл дүшегиниң үстүне дүшди. Душманың пулемётчысы болса демир ёлуң үстүнде адам ятандыр өйдүп, ызыны үзмән пагладып уграды.

Демир ёлдан аңрык гечип, рота командири яңкы старшина гарашмады-да, элини салгап гидиберди.

Соңуррак санинструктор алабасгы болуп гелди. Ол сандыр-сандыр эдип, гепини дүшүндирҗек болды.

— Ёл-ёлдаш старший лейтенант, д-д-демир ё-ёлда ар-аркасы телефон симли а-арагатнашыкчы й-й-йыкылып г-галды.

— Нәме-нәме? Арагатнашыкчы?.. Сен оңа көмек этмедиңми?

— Г-г-гаты көп а-ат...

— Б-б-балагың берин гурумы?.. Хэй сең бир «тиз көмек» болайшыңы!..

Командир төверегине алҗыраңңы гарады. Ол икинҗи арагатнашыкчыны гөрҗек болды. Йөне ол хем ёкды.

— Бу вагта ченли эййәм арагатнашык гуралмалыды. Буя чатак болды — дийип, старший лейтенант ики элини гарымын эрңегине диреди-де ёкарык бөкди. Эдил шол демде бир гурплы эл онуң гушагындан ашак дартды. Командир силтенҗирәп өврүлди велин, гөзи Дөвлете дүшди. Эгер башга бири болан болса командир аҗысыны пүркҗекди. Дөвлет Бердиеви болса ол гөвы танаярды. Онуң гылык-хәсиетине белетди.

— Ери хов разведкачы, сен бу тайда нәме ишлейәң?

— Дүшдүм-дә, ёлдаш командир. Герек ерим болар дийдим. Ынха болдам. Сиз даргурсаклык эдип, төвекгеллик эдип бөксеңиз, бирденкә огланлары хоссарсыз гоярсыңыз. Телефончының ызындан хәзир мен гидейин. Сим чекмәге гаты өкдедирин. Телефонча аңырдан сим чекип гелйәкә ок дегендир.

— Боля велин... сенем бирден болгусыз батырлыгыңы эдип, окуң өңүне сокҗарылыбермегин. Ханы яңкы «батыр» санинструктор? Эййәм нирә сумат болды? Бейле-де бир зүвветдин бор экен-ов!— Командир батлырак гыгырды.— Старшина, «тиз кемек», эй муртлуҗа старшина.

— Хә-ә, мен бәрде, ёлдаш л-л-лей...

— Ханы лакгылдама-да, угра деррев, яңкы яралыны аңры чыкар.

— Б-бор. Х-хош...

Санинструктор дүвденеклэп ылган киши болды. Йөне аягы душалан ялы, гыбырдыклап чала эдилди.

— Старшина, ханы долан бәрик — дийип, старший лейтенант оны янына чагырды.— Дерман халтаңы нәтдиң?

— О-о-отайда — дийип, старшина элини демир ёла тарап узатды.

— Боля-да, ылга чалтрак...

Вагт гечип баряр. Биз сагат бирде хүҗүме гитмели. Гепиң гысгасы, хол гаршымыздакы герше чозмалы. Топларымыз, озал айдышлары ялы, он икиде атып башламалы.

Шейле дара-дирeликде-де гарымың ичинде элини говшурып отуран ёкды. Хер ким бир зада дүмтүнйәрди. Ким ок тайынлаярды, ким ярагларының чаңыны сүпүрйәрди, ким аякгабыны чыкарып, долагыны тәзеден доланярды. Рота командиримиз болса бизден он-он бәш эдимлик ызда еке отуран тама гирипди. Шол тамың депесиниң кәери оюкды, чүңклериниң обурылан ери барды, диварларам ок ызындан петир безелен ялыды. Оңа аңры тарапындан барар ялы баралга ясалыпды.

Аз салымдан соң Дөвлет аркасындакы симли чархыны шакырдадып, телефон симини сөкеләп гелди. Ол хашлап гелшине

шол тама гирди-де, телефоны гурды. Йөне ол паролыны билмәнсоң, яйданып гаранҗаклады. Онянча рота командири:

— Бердиев, бизиң паролымыз «Бүргүт», батальонынңкы — «Гарлавач»— дийди.

Дөвлет гулага дакылян телефоны келлесине гейдирип:

— «Гарлавач», «Гарлавач»... Мен «Бүргүт», мен «Бүргүт»...— дийип үч гезек гайталады.

— Эшидйән, эшидйән, мең асмандакы шуңкарым, эшидйән-ле, сесиңден танадым. Бардыңмы саг-аман?

Дөвлет илки тисгинип гитди. Ол бейле нәзенине гарашманды. «Гыз сеси... Ол мени ниреден танаярка?» Бирденем хакыдасына айланды. «Ә-хә, өңрәк бир арагатнашыкчы гыз гелди диййәрдилер велин, эдил өзүдир. Бу шол өлен нерессәң магшугыдыр. Хәлки демир ёлуң үстүнде йыкылан телефончы билен геплешйәндирин өйдендир. Бу гыза нәме җогап берсемкәм?»

Телефоның симиниң аңырсындан болса шол инчеҗик, мылайым сес йөне алып барярды.

— «Бүргүт», «Бүргүт». Шуңкарым, нәме җогап береңок? Ханы айт, хүҗүмден соң ниреде душушарыс, өйдеми я ойда? Нәдип хабарлашарыс? Сим биленми я үм билен?..

Дөвлет хайран галып агзыны ачды. Нәме җогап берҗегинем билмеди. «Арагатнашык хачан дикелеркә?» дийип, гарашып дуран рота командири Дөвлетиң болуп отурышына йылгырды.

Соңра:

— Нәме бейдип дурсуң — дийип, йүзүни чытды.

Дөвлет ене телефоны дакынып, гүрләп уграды.

— «Гарлавач», «Гарлавач», мен «Бүргүт»... Алтынҗы бармы, Единҗи гүрлешҗек диййәр.

Дөвлет ара вагт салман, телефоны командире берди. Ол телефончы гыза-да, рота командирине-де башга бир сөзем айтмады. Хич зат эшитмәдик, хич зат болмадык ялы, җүбүсинден теммәки халтасыны чыкарып, чилим ясанды. Шол икарада икинҗи арагатнашыкчы гарымың ичи билен япырылып, хайдап гелди. Ол өз ёлдашының хеләк боланыны биленсоң, рота етишҗек болуп, гаты ылгап гайдыпдыр.

Сөвешиң гызза-гызза махалында арагатнашыкчыларың иши бичак граляр. Олар полк, батальон, рота командирлериниң ызындан галман, аркалары сим чархлы ылгап гидйәрлер, командирлер бири-бири билен үзнүксиз хабарлашып дурар ялы эдйәрлер.

Арагатнашыкчы геленсоң, Дөвлет өз ёлдашларының янына

гидибермекчи болды. Онуң хыялыны дуян рота командири оны ызына чагырды.

— Бердиев, сен шу тайда гал. Разведкачы рота-да герек.

Командир сагадына серетди. Эййәм бирден ишләп ба лапдыр? Нәме дийип топларың сеси чыканокка? Я топсуз чоз малы бормука? Бу үмсүмлик огланларың кейпини хас-да гачыр ды. Хәлиден бәри ярагыны сүпүрип отуран бир йигит элиндәки эсгини зыңып гойберди-де:

— Топлар голдамаса барымызы пайхынларлар. Бу ичигар сүпүрип нәме эдейин — дийип зейренди.

Менем пикире чүмдүм. Аркамда тәзеҗе немец ранеци бар ды. Онуң даш йүзүне түйли гәле хамы тутулгыды. Гечен гезек ки сөвешде есир алан немецлеримизиң биринден алыпдым. Оны аркамдан чөзүп айырдым-да, элиме алып, тәзеден сынладым. Ачык мейдан билен душманың үстүне гөни гидилсе, аркамда гүберилип, маячҗа нышана болар. Мунуң пейдасындан гечейин. Ичиндәки гошларымың арасындан бир гап махоркам билен күрүшгәми алдым-да, өзүни шол дуршуна гарымың дашына зы ңып гойбердим. Җаным саг болса башга задың тәри тапылар.

Ранеци зыңанымам шолды велин, эййәм бири оңа тара сүйшүп барды-да, алып гарыма бөкди. Гөрсем, хәлки санинс труктор оны ачып, ичиндәки затлары барлап башлады. Бар лашдырып болансоң, гапдалында гойды-да, яныма гелип:

— Гынаняңмы?— дийди.

— Ёк-ла. Йөне хүҗүме гечилсе, саңа агыр болмазмы?

— Болмаз. Мен сизиң ызыңыздан гидерин. Инди яралыла ры гөтерип ыза әкитмели болмаз. Сиз чозарсыңыз, фашистлерем гачар. Биземдәнинмим яралылары араба билен йыгнашдыраймалы боларыс. Шейле, шепе. Индидәнинмим, озалкылар ялы, окуң аша гындан яралы чыкармак аладамыз ёк. Хәзирдәнинмим өңе... өңе гидилйәр. Онсоңам, эевуран, хәлидәнинмим гош халтамы галды райдым. Билйәңми индидәнинмим гош халтаң болмаса, эдил җүбиң ёк ялы. Бир говуҗа олҗаҗык саташдымы халтаң агзы ны ачагада гулук-гулук... Доларам велин посылкаҗык.

— Халтаң доларам велин, бирден тув-пат... гум гарбайсаң.

— Гой-гой. Бейдип акмаклар өлйәндир. Өлмели ерде нәме дәнинмим мениң нәме көрүм бармыш. Хергиз-хергиз... Ханха рота командири середйә. Мени гөзлейән болаймасын. Бармагым герек.

Башга-да бирнәче оглан мениң гош халтамы зыңанымы гө рүп, өз гош халталарыны ташлады. Бири болса оны келлесиниң үстүнде айлап-айлап, дазладып гойберди велин, хол ашак, чайың дүйбүне дүшди.

Вагт гечип барярды. Сагадам эййәм бириң яры болупды. Шиндем топларың сеси чыканок.

Озал комбат рота командиримизе хәли-шинди гөркезме берйәрди, тайярлыгы сораярды, арасында-да маслахат хем-де гөвүнлик берйәрди. Йөне олам соңабака телефон этмесини гойды. Душман тарапындан ок атылмасы сейрекледи.

Бу затлар нәмәң аламатыка? Хемишелерем улы говганың өңинчәси асудалык болаймасы барды. Бу сапарам шейледир-дә.

Дүнйә үмсүмлик болса йүреклер батлы уряр. Сагат бире голайладыгыча адамлар дымып, йүреклерине диң салярдылар. Йүреклер хүҗүмиң заңына меңзейәрди. Хемме кишиң пикири душман билен аралыкдакы мейдандады. Шол мейдан... нәлет сиңен мейдан, ене-де гоч йигитлериң ал ганына боялармыкан? Бу мейдан кимлери ювдарка? Тойларда ат чапып барян чапыксувар демини санап ятан хасса билен дең болармыш дийййәрдилер. Хәзирки йүреклерини тарсылдадып отуран эсгерлериң шол чапыксуварлардан тапавуды ёк. Шу гопгунлы йүреклер-де ынха-ынха урмасыны гояйҗак ялы...

Мениң, гараз, бири билен сәхелче-де болса дердинишесим гелди. Дөвлет болайса кем болмазды. Ол шунуң ялы йүрек гысгыч пурсатда гөвнүңи гөтермәге өкде. Ики взводуң хем командирлери бизиң янымызда дур. Гаты яш болансоңлар эсгерлере гөвүнлик бермеги оңараноклар.

Бизе гөрә улурак яшлы бир азербайҗанлы барды. Оңа Мүрзебек Шазадаев дийййәрдилер. Ёлдашлары оңа, айтмасы аңсат ат гоюп, Шалдын дийдилер. Шалдын гаты юваш адамды. Мыдама йылгырар йөрерди. Өзем үч йыл бәри хемише фронтда болупдыр. Йөне шонда-да рус дилини биленокды. Үстесине хат-савады-да ёкды — не язып билйәрди, не-де окап. Ол икимиз газаплы сөвешлерде таныш болдук. Деррев бири-биримизе өвренишип, гаты достлашдык. Мен онуң билен хемише азербайҗанча геплешйәрдим. Онуң өйлерине бирнәче гезек хатам язып бердим. Шондан озал өз өйлерине бир гезегем салам хаты язман экен. Мен оңа хат язып беренимден соң басым өйлеринден хат гелди. Оны-да маңа окатды. Доган-гарындашларының, эҗесиниң саг-гургундыкларыны эшидип, Шалдын гаты бегенди. Ол өйлеринден алан хатыны ёкарда галгадып, айдым айдып, танс этди. Арасында-да мениң аркама какып: «Яша, гардаш, сен яша. Меним ненем, гардашым, сиңлим, ушаглар, бүтин кәндиң адамлары, менин хатыма бейле-бейле шат олмушлар ки, той үстүне той олмуш. Хас-са!..» дийип, бармакларыны шакгылдатды. Дүйн, единҗи майда болса оны полкуң штабына чагырып, оңа

үчүнжи дережели «Шөхрат» орденини говшурдылар.

Хәзир бизиң арамызда шондан кейплиси ёкды. Ол хүжүме гитмәге-де иллерден мейиллирәкди. Хәли шу ере гелйәркәгем хемме кишиң өңүни башлап гайтды. Ёлдашларымызың бири оңа дегип:

— Шалдын, чозамызда орденең ялпылдап, нышана болаймасын, оңа палчык чалай — дийди.

— Гой, бей дийме. Гайтам хас говы ялдырар ялы, ордениме ялпылдавук кагыз тутсаммыкам диййән. «Серчеден горкан дары экмез» дийипдирлер. Фашистлериң үстүне чозамызда хемишекилерим ялы япырылыбам гитмен-де, дөшүми гайшардып гидерин. Гой, олар орденими гөрүп, «Мүрзебек батыр гелйәр» дийсинлер. Гой, мени гөрүп, хинлерине сув гитсин. Шейле герек, гардаш оглы — дийип, ол маңа үмләп гойберди.

— Эдил өзи! Мүрзебек дүйә мүнүп, хатаба букулянлардан дәлдир. Ол шу мейданда душманлара Гөроглың гурт ойнуны гөркезер.

— Ай, гардаш, яша. Бах-бах, мен олдуң, мен олдуң — дийди-де, ол топулып, мени гужаклады.— Валла, сен кимин гардаш оввалдан саташан олсайды, бу дефе бейле-бейле чох орденим оларды — Шалдын ики элиниң он бармагыны гөркезди.

— Мүрзебек, бирнеме ашаграк дүшевери.

Ол бәш бармагыны гөркезди.

— Бейлеси оларды.

Догруданам үч йыллап пыяда гошунда болуп, бир гезегем яралы болман, дынувсыз сөвешен батыр солдата диениң бәрсинден гайдяр. Йөне, арман, Мүрзебек Шазадаев рус дилинде оңлы сөзлешип билмән, кынчылык чекйәрди. Хәзирки «Шөхрат» орденини алшам гаты гең болды.

Апрелиң башларыды. Батальона: «Гаршыдакы герше чозуп, оны эелемели» дийлип буйрук берилди. Фашистлер белентликде хениз говы җайлашып билмәндилер. Батальон даңың үмүш-тамшында белентлиге алкымлап барды, хова ягтылан бадына-да дуйдансыз чозуп, яңкы белентлиги эеледи. Душманың бир бөлеги гачып сыпды, галаны есир дүшди.

Газаба мүнен душман тәзе гүйч җемләп, яңкы белентлиги топ окуна тутды, ызынданам бирнәче йүз автоматчысыны хүҗүме ёллады. Олар бизиңкилери үч тарапдан гысдылар, ахыры ики гапдалдан айланып, белентлигиң аркасына гечдилер. Бизиңкилер габава дүшмезлик үчин ыза чекилдилер. Мүрзебек билен Вася Шапавалов икиси белентлигиң орта гүрпүнде эл пулемётыны атып ятышларына ёлдашларының ыза чекиленини-де

дуймадылар. Батальоның эсгерлери болса ызракда тәзе сепгит тутуп, ики тараплайын горанмага гечдилер. Вася билен Мүрзебек шол атышып ятышларына габат гаршыдан чозян фашистлери өңе гойбермедилер. Булар ёлдашларының ыза чекиленлерини-де бир хаюкдап соң билдилер. Вася келлесини галдырман ятышына:

— Шалдын, мен, сен тув-тув, фашист торпак кушай. Я-да ыза хайда бар...— дийди.

— Шалтай-палтай олмасын. Фашистлере маклачка бер, маклачка!— дийип, Мүрзебек юмругыны ёкарык гөтерди велин, бир ок еңини дешип, җызлап гитди.

Вася онуң элини ашак дартды.

— Ашак ят. Ёгсам снайпер өзүңе маклачка берди бар. Э, Шалдын, сеңки келле яман ишледи. Цересап бол.

Вася башга бир сөзем айтман йылгырды-да, пулемёты бөлүп-бөлүп атып уграды. Фашистлер белентлиге чыкмага мил эдип билмедилер. Ики тарапдан бирнеме өңе гечен автоматчылар болса гараңкы гатлышансоң, кем-кемден гөтинләп башладылар.

Батальон ене белентлиги эеледи. Эсгерлер гиҗәни пееләп гарым газмага гиришдилер.

Бүтин белентлиги душмана бермән саклан ики батыра болса батальоның герчеклери дийдилер. Полк командири Васильевиң хут өзи гелип, Вася билен Мүрзебекиң элини гысды, ол икисиниң эдерменлигини өвди...

Мүрзебекиң йүзүни чытып дуран вагтына душуп боланокды. Ол сөзләнде-де йылгырар дурарды. Өзүне-де яшкичи, яшулы — бары деңдир, кими гөрсе, илки билен:

— Яша гардаш, лап яхшы олмуш — диерди.

Хәзир болса ол гарымың ичинде дуран еринде ювашҗа сөзләп:

— Гардаш, маңа өвден хат гелмишдир, сиңлим, ненем салам гөндермиш — дийди.

— Инди, бу дефе окайынмы я соңра — дийдим.

— Соңра, соңра. Элимиз бошансоң окаярыс. Фашистлери деррев коварыс. Нәме, бирхили кейпи гачык гөрүнйәң?

Мен оңа:

— Ай, кейпим бейле бир чаг дәл — дийдим.— Топ атыланок. Артиллерия «уршуң худайы» дийип, диллеринден дүшүрмән йөрендирлерем велин, җыгба-җыга геленде чөпе-чалама сиңәййәрлер. Соңуррак, адамлаң ярпысы хатардан чыкып, душ-

маны зордан коварсың велин, топчулар гүплəн борлар. Ягы гиденсоң, батыр көпелер диенлеридир.

— Ханы муны гойсана, гардаш. «Алманы гөге окла, ере дүшйəнчə я пелек» диен накылам бар. Аҗалың етмесе хич зат болмаз, етенем болса — йуз-мүң топ атсаңам сыпып билмерсиң. Кырк йыл гыран гелсе, ичинде аҗалы етен өлер... О пахыр ядыңдамы? Вах, ады дилимиң уҗундады-ла.

— Ол даявмы? Чу... Чуб...

— Хə, тапдың-ла. Чумак. Нəхили чакган, батыр хем догумлыды. Окуң өңүнденем гутулайя дийийəрдилер. Ахырам окдан өлмəн, ябыдан йыкылып өлди. Ичен болуп, ялаңач яба мүнүп, чапып билйəнини гөркезҗек болды.

— Ол айданың-а шейледир, Мүрзебек. Бүтин Европаны диен ялы сөвеш билен гечдик. Гел-гел индем шу тайда бир зат болайса, гаты гынанҗак-да.

— Серет, серетсене. Дөвлет ылгап гелйə — дийип, Шалдын мениң айданымы-да диңлемəн, бейлесине өврүлди.

Менем өврүлдим. Гөрсем, рота командириниң ерлешен тамындан чыкып, Дөвлет хайдап гелйəр, ачык ерден өрбоюна гөни бəрик гелйəр.

— Эй, келесаң, гарыма бөк. Какдырсың...

Еке менем дəл, Мүрзебекем, взвод командирлерем гыгырышдылар. Шонда-да Дөвлет дим-дик болуп гелйəр, дийийəңизем диенок. Үстесине, ол йөне бир парахат йөрəбем геленок. Келлесиндəки пилоткасыны алыпдыр-да, элинде айлап, бөкҗеклəп, алапорхан болуп гелйəр. Элхенч урушларда, алдым-бердимли пурсатларда өзүни йитирип, нəме ишлейəнини билмейəнлер хем боляр. Дөвлети гөрүп, шо-да ядыма дүшди. Ол он-он бəш әдим араны йүз әдим арача йөреди. Себəби бөкҗеклəп, ики яна ылгап, вахахайлап, өз сери билен дəл ялыды. Гелер ерде гелмеди, өңин-ызын бөкүп, эл чарпып йөр...

Эдил шол пурсатда бирден батальонымызың комсоргы, кичи лейтенант Семёнов гарыма бөкди. Онуң нireден геленини-де аңшырмадык. Ол хашлап дуршуна бизиң йүзүмизе середип, йырыш-йырыш эдйəр, гөзлеринде шатлык учганаклаяр.

Бу нəҗүре болды! Хеммəмиз гөзүмизи тегелешип дурус. Семёновың болса эрни бир ерик геленок. Бирден ол:

— Тəзелиги эшитдиңизми?— дийди.

Биринҗи взводуң командири гаты гиррикди. Ол сəхел зат үчинем улы гыкылык турзарды. Озалам ичи янып, авусыны киме пүркҗегини билмəн дуран халына комсоргың дуруп-дуруп, ахырам ичякгыч сораг беренине ярылайҗак болды.

— Сүрсене, сеңки нәме инди. Бар, элиңден бир зат гелйән болса топлары җанландыр. Ниллериниң агзыны хаңалдышып дурлар — дийип, ол элини салгады-да, еңсесини түңңердип, аңырсына өврүлди.

Шол пурсат онуң гаңыршына гайтсаң урушмакданам гачҗак дәлди. Огланлар онуң өзи ёк еринде «дәли командир» диййәрдилер.

Комсорг гөнүледи:

— Огланлар, бушлук, бушлук! Уруш гутарды! Уруш ятды, биз еңдик. Инди берин шатланың-да.

Яңкы взвод командири комсорг оюн эдйәндир өйдүп, озалкысынданам бетер болмаҗысыны болды. Ол комсоргың алкымына дыкылып барды-да:

— Ил-ә душманың үстүне ынха-ынха эңҗек болуп, дем тутуп гарашяр, өзем санлыҗа минут галды. Ханы бир сагатдан болҗак дийлен артиллерия тайярлыгы. Бир топам җыңкыны чыкаранок, эдил диллешен ялы. Оң үстесине инди сеңки нәме я-да үстүмизден гүлҗек боляңмы? — дийди.

Комсорг сесини сандырадып:

— Эгер валла-да гаты чыным — дийди. — Уруш шу гүн сагат он икиде ятды. Топларың атылмаянам шоң үчин ахбетин.

Огланларың йүзи ягтылды. Йөне энтек бейле гарашылмадык хабара ынанҗагыңы-ынанмаҗагыңы билип боланокды, уруш гутараны ялан ялыды. Яңкы взвод командири болса ери хас-да гахарлы депди.

— Ялан, ынанамок!

Онянча Дөвлетем гарымың гырасына гелип; ёкардан гыгырды.

— Нәме хенизем чукурың ичинде йыгрылышып дурсуңыз? Чыкың ёкарык. Германия боюн эгипдир. Фашистлер капут болупдыр.

Дөвлет агызда чалынян гармонҗыгыны зык-зык эдип чалып гойберди.

Аңырдан рота командиримизем чыкды. Олам уршуң гутараның чындыгыны айтды. Яп-яңыҗа-да ер депип, гыкылыклап дуран шол взвод командири гарымдан дазлап чыкды, бегенҗинден бөкүп уграды, келлесиндәки папагыны алып, ёкарык тирләп гойберди.

Дөвлет болса элинде хәзирләп дуран автоматыны шол папага өврүп татырдатды велин, папак элеме-дешик болуп ере гачды. Бейлеки автоматларам атылды. Аз салымдан хемме ер ала пакырды болды. Душман үстүне эңмек үчин ыкҗам дол-

дурылып, тайяр эдилен яраглар инди асман сары атылярды.

Йигитлер дуран-дуран ерлеринден гарымдан бөкүшип чыкдылар. Хәли Довлетиң бөкҗеклэп йөршүни гең гөренлер инди онданам бәшбетер бөкүшип, танс эдйәрдилер. Шол гиррик взвод командирде-де хырсызлыкдан нам-нышан галмады. Ол бегенҗинден яңа өз ординарецине гыгырып:

— Ваня, деррев шерап тап — дийди.— Огланлар, той этмек герек.

Йөне янымыза гелен рота командири сыпайычылыклы сөзләп, энтек бейле той-томашалы шагалаңа ховлукмалы дәлдигини дуйдурды.

— Биз хәзир уграмалы. Буйрук шейле.

Уруш гутарды дийленсоң, мениңем небсим отукды. Хәлки ташлан ранецими йыгнасым гелди. Төверегиме серетдим. Ранец гөзүме илмеди. Диймек, оны шол санинструктор өз хатарына гечирипдир. Санинструктор гарымың ичинде ёк экен. Өң янымыздакы екеҗе тама бардым. Санинструктор мениң ранецимиң ичиндәки затлары ховлукмач сайлашдырып отыр экен. Санинструктор мени гөренден ранеци япышдырды. Мен оңа:

— Старшина, инди оны өзүме берәй, саңа йүк болуп дурмасын — дийдим.

— Сен муны ташламанмыдың? Нәме ондаданыным хәли аламда сесиңи чыкармадың? Муңа өзүмиң гошларымам салдым.

— Затларыңы ызына ал-да, өзүни берәй. Маңа-да гош халта герек болар. Дири адама хемме зат герек.

— Й... Яьк валла эгерҗигим. Мең угран угрум, эден ишим чатак болайяр-айт.

— Сен шо олҗалы халтаңы беркрәк саклабер, хемме зада ярар...

Барып ранецими алдым-да, аркама даңдым.

ЁЛДА

Биз инди берк горалян душман беркитмелерине чозмалы-да болмадык. Айылганч гүммүрдилере гошуп, «ура!» дийип гыгырмалы-да, дәриң аҗы түссесини демимизе дартмалы-да болмадык. Улы ёла дүшүп, шол гүнбатаркы бейик даглара бака тутдурдык.

Хәли пулемётларыны татырдадып, демир ёл дүшегинден хер гечене бир тапгыр атып, аҗал сепелейән езитлериң бири дагысам галман гачып гидипдир. Асса гачан намартлар! Эгер

өңки-өңкүлик болан болса, бизем үстлерине ачык мейдандан чозан болсак, хәзир шадыян гадам уруп барян гүл йүзли йигитлериң нәче-нәчелерини шол аҗал оклары даглап, гара ере дуларды. Ким билйәр, чавуп гелен окларың бири... Шонда ёлдашларыңдан бири «бу бенде-хә еңиш овазыны эшидип билмән, аманадыны табшырды-хов» дийип гечерди. Асыл бирден гөни гелип деген топ окуның зарбындан хер тикәң бир чөпүң дүйбүне дүшенде нәдерсиң?! Шоны гөреңде окдан вепат болана-да «абрайлы өлди» диййәрсиң.

Хер әдимде гарашылан шейле пурсатлар, эдил түвелейиң көвленип гидиши ялы, гечип гитди. Огланлар душман гарымларындан геченлеринде хәлки гарашян эрбет дуйгуларыны-да шол гарымларың дүйбүне ташлап гайтдылар. Олар бир пурсат өң өкҗе гөтерен фашистлериң ызыны ызарлап, улы ёла дүшенлеринде эййәм уруш аладасындан дыныпдылар.

Йөне велин энтек улы ёлуң ики гапдалыны тутуп отуран токайлар сырыны гизләп дем тутяна меңзейәрди. Гөвнүңе болмаса, бирден токайың ичинден дуйдансыз ок атылайҗак ялы болуп дурды...

Эдил өзи! Бирнәче ок шувлап гечди. Өң хатардан йөрәп барянларың бири бүдрән ялы сүссенекләп гитди. Туруп йөреҗек болды велин, ене йыкылды. Икинҗи гезек йыкыланда уйлугыны гысымлап товланды. Оны гыра чыкардык. Бир топар оглан гапдала ылгады. Йөне гөрен-билен затлары болмады, ызларына доланып гелдилер.

Сакланмага вагт ёкды. Огланларың икиси яралының ярасыны даңмага галды. Бейлекилеримиз болса гидибердик.

Бизиң бөлүмимиз иң өңден барярды. Ызымыздан болса бүтин гошун сүйшүп гелйәрди. Топларың, арабаларың тиркешигиниң ызы оварра етйәрди. Шейле батлы йөриш себәпсиз дәлди. Фашистлериң ызындан етмелиди. Эсгерлериң арасындакы мыш-мышлара гөрә: «Гитлериң орнуна гечен башга бир фашист гитлерчи гошунларың баштутанына хат билен йүзленип, гараз, есир дүшмекчи болсаңыз гүнбатарык гечиң, совет гошунларының элине есир дүшәймәң» дийип саргапдыр диййәрдилер. Оларың этсем-петсемине май бермели дәлди. Фашистлер бизе гаты көп бергилидилер.

Белентли-песли байырлыклар, гүр токайлык ерлер билен эп-эсли йөрәнимизден соң, текиз дүзлүге етдик. Шол ерде-де бир оба бар экен. Ёлда бир әпет танк янып дурды. Оны яңырак отлапдырлар. Хениз үстүндәки ок-дәри ярыланокды. Танкы янгыҗы гутаран еринде ёлуң үстүнде кесе гоюп отлапдырлар.

Бир махаллар от совруп, тупан турзуп, совет серхетлеринден гечен газаплы гошун, гудратлы техника инди ненеңси эҗизледи. Бизиң окгунлы йөришимизи сәхелче вагтлабам болса гараз бөкдеҗек болуп, ёлы баглапдырлар. Биз янян танкдан бирнеме өврүлип гечдик. Машынларымыз, арабаларымыз хас-да аңырракдан совулдылар.

Ел оба гирди. Хо-ол гапдалда реҗели өврүлип гойлан топ оклары эдил яндак күдесиче бар. Фашистлер оны отлап билмәндирлер я-да оба зая болар дийип горкдулармыкан? Ёк, эгер-эгер! Фашистлер хич хачан оба, шәхер бербат болар, адамлар гырлар дийип икирҗиңлемәндилер. Топ окларының шол күдесини, мегерем, обаның илаты отладан дәлдир. Немец гошунларына гезек гелсе-хә шоң ерине беде, саман күдеси-де болса отлап гидердилер. Оларың Украина дүзлеринден гачяркалар отлап гиден саман, беде күделериниң ялкымы гиҗелерине узак мензиллерден гөрнерди.

Обаң орта гүрпүне етемизде йүк машынларының бир топары бири-биринден ачыграк эдилип кесе-кесе гойлуп якылыпдыр. Машынларың йүки топ оклары билен мина экен, пакырдап ярылярды велин, гызыл отлар асмана соврулярды. Кәте-кәте шол гызыл отлар узаклара-да етйәрди. Шол машынлардан өврүм берип совлуп баршымыза иң соңкы машының деңрәгине етдик. Шонда илиң өңүни башлап, аягыны говкурак эдип барян Дөвлет:

— Оңа серетсеңиз-ле... Хәй-хәй, гач-гач — дийди-де, машына тарап аягалдыгына ылгады.

Эгер башга вагт болан болса командирлериң хич бир солдата ругсатсыз хатардан чыкып гитмәге ёл бермезликлери-де мүмкин. Йөне шол пурсат Дөвлете долан диймәге хич кимиң дили бармады. Хемме киши, командирлериң өзлери-де дуран-дуран ерлеринде доңуп галды.

Үч-дөрт яшлыҗа гыз шол машына тарап аглап барярды. арасында энтирекләп йыкылярды, ене элини ере дирәп турярды-да, аңрәп уграярды. Ол эййәм машының он бәш-йигрими әдимлигине барыпды. Машының он әдимлик төвереги болса гызыл отды. Нәмәң ярылып, нәмәң соврулянына акыл етирер ялы дәлди.

Огланлары Дөвлетиң өзи айратын-да алада гойды. О шо баршына гөни от соврулып дуран ере дыкылып барайҗакмыка? Ери бирден машын дуршы билен ярылайса бер хабары. Гапдалымда саңңылдап дуран Мүрзебек нәме ишлейәнинем билмән, мең еңсәме шарпык билен доңдурды. Ызынданам:

— Гардаш оглы, она бах, о не иш гайрыр. Бах-бах — дийди-де, элиниң аясыны сыпады.

Ол меӊ еңсэме гаты ураныны-да шондан соң хакыдасына гетирди. Оксоң сесини чыкарман, еңсэми сыпады. Бирденем Дөвлетиң ызындан энди. Шол гиррик командир болса ики бөкүп, онуң ызындан етип, бэрик долады. Бармагы билен гулагының деңесини дүртүп гойберди.

— Шалдын, келлэң ниреде?

Мүрзебек оңа:

—О... О!— дийип, элини Дөвлете узадып, бир зат дүшүндирҗек болды.

Бу вагт Дөвлет гызҗагазың ызындан етипди. Шондан бир дем өң гызҗагазың үстүне бир бөлек ялын соврулып, сачыны чиркирди, көйнегине от дүшди. Дөвлет плащ-палаткасыны хайдан-хай гызҗагазың үстүне бүрэп, оны аңыррага элтди-де, онуң көйнегине дүшен оды сөндүрди. Гызҗагаз башга зат билен болман, машын тарапа элини узадып, хас-да бетер аглады. Дөвлет гызҗагазы гойды-да, машына голай барып, сиңе-сиңе серетди. Соң келлесини бүренди-де, япырылып машының ашагына өзүни урды. Эдил тигирлериң арасындан диен ялы бир зады сүйрэп алып чыкды. Яш аял экен. Ол аялың деми барды, йөне өзүни биленокды. Дөвлет огланлара середип:

— Машының ашагында бир гөле-де өлүп ятыр экен — дийди.—Диймек, фашистлер машынларыны дазладып гелйэркэлер бу гелин гөлесини идип, ёлдан гечҗек болупдыр. Аңкасы ашан фашистлер оны машына какдырыпдырлар, машынларыны яканларында оны ызрага-да чекҗек болмандырлар. Шуҗагаз чага агламадык болса хич кимиң хабарам болмазды.

Огланлар хушсуз аялы гөтерип, гапдалдакы тама элтдилер. Тамда бир гарташан аял дашарык чыкып билмэн, горкусына йыгрылып отыр экен. Ол яңкы гетирилени гөрүп, гөтин-гөтин сүйшди, гөзүни тегелэп:

— Капут!— дийди.

— Ёк, капут дэл. Дири. Говы середиң — дийип, Дөвлет немецче патдык-путдук геплэп дүшүндирди.

Машын уран аялы шол ерде ятырып, гызҗагазам яңкы гарташан аялың голтугына берип, ёла дүшдүк.

Биз обадан сайлананымызда ыздан хайдашып арабалар етди. Батальонымыз тутушлыгына арабалара мүнди. Ёлуң ики тарапам гиден сүмме токайлы җүлгеди. Сэхелче ерденем зат гөрҗек гүманың ёк. Ёл болса чөкетлигиң арасында эдил улы деряң үстүнден гечйэн көпрэ чалым эдйэрди.

Ери бу нәме болдугы... Бизиң арабамызың ыз янына бир мина дүшди. Мина ярылып атлары үркүзди. Адамлар аңка-таңка болдулар. Ынха ене бир мина хызлап гелди. Соңра ызлы-ызына мина ягды. Улы ёл гара түссә гапланды. Гапдалдан бир ерден миномётың «тыңк» эдип атылян сеси эшидилйәрди.

Бизиң батальонымызың өңи эййәм ене бир оба гирипди. Ёлуң минемёт окуна тутулмагы өңден барян гошуның бадыны говшатды. Биз обаң гүнбатар четине етип, аяк чекдик. Ызымыздан болса хаял этмән танкларымыз билен топларымыз етишди. Сәхел салымың ичинде кичеңрәк австрия обасы бизиң гошунларымыздан долды. Көчелер машынлардан, арабалардан хырын-дыкын болды. Бүтин гошун шол ерде деррев төвереклейин горанмага тайяр болды. Танкларымыз обаң кесе илери гапдалына чыкды, оларың ыз янында топлар гурулды. Хәлки миномётларың сеси-де шол угурдан чыкыпды.

Обаң гайрасы гиң бошлукды. Бошлук гөм-гөк өвүсйәрди. Эгер ченим чен болса шол отлук мейдан мал бакмак үчин гойлан чемензарлык болмалыды. Мейданың кесе гырасы япыёкары галып, аңырсы байырлыга өврүлйәрди. Австрияның шол гүнорта бөлеги бичак токайлык юрт экен. О тайда токайсыз бош ер азды, барҗасы-да кичирәк мейданларды.

Бизиң бөлүмимиз обаң гүнбатар четине етип, көчеден гайралыгына чыкды. Яңкы гиң чемензарлык ол тайдан элиң аясы ялы болуп гөрүнйәрди. Хол аңырда ялңыз бир тамҗагаз отырды. Тамың төверегинде сыгырлар келлесини галдырман, отлашып йөрди. Дүнйәниң говга-җеңи оларың не гамына...

Бүтин ротамыз болуп, бир өйүң аркасында җемлендик. Шол өйүң бәш-он әдимлигинден бир яп сув акып ятырды. Яп бөкүп гечерден инлирәкди. Бирден душманың үстүне окдурылмалы болайса шу вагтдан сувдан гечмегиң тәрини гөзлемелиди.

Фашистлериң хәли улы ёлы миномёта тутмаклары бизиң өңки кейпичаглыгымызы бирнеме басмарлады. «Уруш гутарды» диен бегенчли хабары эшидип, телпеклеримизи гөге зыңалымыз, окларымызы-да дандаман асмана гөндерелимиз бәри оңлы салым гечмәнкә, ене дәриң аҗы түссесини ювутмалы болсаң, хейде кейпиң болармы? Бири-бири билен дегшип, шадыян хиңленишип гелйән ачык йүзлерде ене-де гахарлы гарайыш пейда болды, яраглара тәзеден ок сүрүлди, гушаклардан асылгы гранатлар элиң чемине сүйшүрилди.

Хемме кишиң назары төверекдеди. Хәлки машынларыны отлашдырып, пай-пыяда гачан фашистлер узакда-ха болмалы дәл. Бир ерден-ә гара бермели. Гайракы бошлукдакы шол екеҗе

тама сереленимем шолды велин, бир гараң оңа тарап аягалдыгына гачып барянына гөзүм дүшди. Тирсегим билен Дөвлетиң бөврүне дүртүп:

— Серетсене, халха бир немец гачып баря — дийдим-де, төверегиме гарадым.— Вах, бәшатарың герек ери.

Дөвлет менден өңүрдип, ылгап барды-да, Мүрзебекиң түпеңини алып, ики гезек атды. Муны рота командиримизем гөрди. Ол барып, Дөвлетиң элине япышды.

— Бай мерген экениң-ов. Ынха, шейле атарлар.

Командирем ики гезек атды. Немец болса ылгавуны гойман шол тама дуланды. Соң онуң угруны индән болмады. «Еке солдатың (бар, офицерем экен-дә) алҗак галасы бармы» диендирлер.

Шол икарада Мүрзебек чакыррак сеси билен богазына сыгдыгындан:

— Ёлдаш командир — дийип, башга русча сөз билмәнсоң, элини токая тарап узадып, бир зат гөркезҗек болды.

Онуң нәме айтҗак болятыны аңшырмакалар башга бир солдат гыгырды.

— Немец... Немецлер бар. Хол токайда. Ана, ана гымылдадылар.

— Сөвеш тертибине гечиң! Чозмак үчин хәзир болуң!—дийип, рота командири көчәң гырасында дуран полк хем батальон командирлериниң үстүне ылгады. Шол тайда бөлүмиң бейлеки командирлерем барды. Олар гарашылмадык ерден эмеле гелен чылшырымлы пурсады маслахатлашярдылар, илкинҗи гөрүлмели чәрелери өлчәп-чаклаярдылар. Бизиң рота командиримизиң элтен хабары озалкы пикирлери бозды. Командирлер обаң демиргазык-гүнбатарсындан башланян токайың бәри четине дүрби тутдулар...

ДАНА ОГЛАНҖЫК

Биз хәли көчеден гайралыгына чыкып, четки өйүң аркасына айланамызда шол өйден он-он бир яшларындакы огланҗык чыкыпды. Хова майылҗак болансоң, оҗагаз оглан трусили хем-де юкаҗык көйнеклиди, аягы билен келлесем яланачды. Ол гапыларының даш агзында йыгрылыбрак, гөзүни сүзүп, пукара гөрнүшде дурды.

Онуң билен хич кимиң иши ёкды. Бизиң эсгерлеримизиң бири хем оларың гапысына бармады. Огланҗык соң гапыларындан бейлерәк айрылды. Бизе хас якын гелип, бизи еке-еке

сынлап башлады. Меле сачлы, гиң маңлайлыжа бу огланың назарында гаты сынчылык, йөне шоча-да чекинжеңлик гөрүнйәрди. Онуң ужы човлужа бурны, чүри эңеги, этлегрәжик додаклары йүзүнде әл билен чекилен ялы ербе-ерди. Эгер яшажык огланлара дана дийип болян болса, шожагаз оглана-да «дана» дийсең гаты гелишжекди. Шол огланда улуларың гаты говы гөрелдесини, онуң акыллы-пайхаслы етишмеги үчин эдилен ядавсыз аладаны сораман аңып дурмалыды. Ол чага-да болса хемме зада акылы кесйән ялыды.

Яңырак еке тама гачып барян немеци уржак болуп атяркак хер гезекки таркылда яңкы огланжык тисгинйәрди. Ол шонда бир бизе, бирем шо гачып баряна чалт-чалт гарап, хер гезегем йүзи бир агарярды, бир гызарярды. Түпең атмагы бес эдемизде болса ол улудан дем алып, дуран еринде аякларыны чалшырып, элини быкынына урупды.

Бизиң йүзүмизи токая өврүп, тәзе бир хыяла мүненимизи гөрүп, огланжык төверегине чалт-чалт гаранжаклап уграды. Онуң гарайшында нәхили-де болса бир ынжалыксызлык дуюлды. Йөне дашындан гөрнүп дуран чекинжеңлик оны яйдандырды. Ылгажак болды-да, ене аяк чекди. Соң ене төверегине гаранжаклады. Кимденем болса бириндеи далла ислейәне меңзеди. Йөне не өз өйлеринден, не-де гоңшы-голамларындан чыкан адам болмады. Обаң адамларыны эдил ер иен ялыды. Ахыры яңкыжа оглан илки ики яна йөреди, соң оңа-да такат этмән ылгашлап уграды.

Биз ярагларымыза ок сүремизде түпең, автомат гулакларының шакырдысы яңкы огланың гөзүни ачан ялы болды, ол бирден догумланды. Ылгап бизиң арамыза гелди. Илки габат гелени-де мен билен взвод командиримиз болды. Огланжык инди бүтинлей башга гөрнүше гирипди, экабырланыпды, гөзлери учганаклап дурды. Өзем чалт-чалт сөзләп, бир затлары айтды. Шонда онуң инчежик сеси-де батлы чыкды. Огланжыгың яраглы адамлара шейле дөзүмли йүз тутушына биринжи сапар габат гелдик. Нәбелет адамларына, онда-да ёвуз душманы сүренине гетирип дыкан гайдувсыз солдатлара шейле батыргай йүзленмәге хет эден кичижик оглан еке командир икимизи дәл, бейлеки огланларымызы-да аңк этди.

Йөне шожагаз огланың дилине хич ким дүшүнмеди. Арамызда хемише Дөвлетиң патдык-путдук эден болуп, немецчеләп болубермеси барды велин, олам шол огланжыгың дилине дүшүнмеди. Бар баханасам:

— Би немецче-хә айданок — диен болды.

Мен оңа:

— Онда би нәме сөзүниң арасында «комрат...» «Гитлер капут». «Рус гут»... тув-тув не...» дийип немец сөзлерини гошяр — дийдим.

— Диенде нәме, барыны булам-бужар эдйәр. Арасса немецче дәл, австриялың шивеси бар — дийип, Дөвлет гөвүнсиз дүшүндирди-де, элини гахарлы салгап гойберди.

Дөвлет хәли йөрәп гелйәркәк «Атаханың галан ерлерем шу голайлардады. Бир ерде аяк чекәйсек, полкуң штаб начальнигинден ругсат диләрин, янымa ёлдаш берсе-хә берени, бермесе-де еке өзүм гидерин-де, оны хөкман тапып гелерин — дийййәрди.— Ол еке хем дәлди, янында башга-да үч адам барды. Олар уруш гутаранынам билйән дәлдирлер. Токайың ичинде бир ерде агшам дүшерине гарашып ятандырлар». Дөвлет шейдип, ганат баглап гелйәрди.

Дуйдансыз учран бу вакалары болса оны хемме кишиден бетер гынандырды. Дөвлет урушмакдан, дөвүшмекден бирҗик-де хедер эденокды, оны алада гоян зат яңкы этсем-петсемлериниң пуч болуп баряныды, иң эзиз досты, сөвешҗең доганы Атахан билен онуң ёлдашларының халындан хабар алып билмейәниди. Онуң гөвнүне дүрли пикирлер гелип гечйәрди: «Гөрсене болян затлары, урушда шу чака деңич шейле шовсузлыга учрамандым».

Дөвлет яңкыҗа огланың йүзүне середип, дурды-дурды-да ене элини салгап гойберди. Огланҗык болса башга эсгере йүз тутмак үчин ылгады. Дөвлет онуң ызындан гыгырды.

— Хәй, огланҗык!

Огланҗык өзүне дийилйәндир өйтмедими-нәмеми, бәрсинем гарамады. Дөвлет ене гыгырып:

— Әй, кляйн... юнк — дийди велин, огланҗык ялт этди. Дөвлет эли билен көчәни гөркезип, келлесини айлап гойберди. Соң Дөвлет огланҗыгы улы командирлериң янына элтди-де, сесини чыкарман, ызына доланды. Огланҗык болса эллериниң гайралыгына узадып, җедир-җедир эдип, олара-да бир затлары дүшүндирҗек болды. Командирлериң арасында-да немецче билйәни ёк боларлы, хеммеси йөне эгинлерини гысды дурды. Онсоңам хич ким ол огланҗыга кән үнсем берҗек болмады, ёгсам полкуң штабында немецче билйән адамам барды.

Огланҗык шейле чыны билен айтса-да, ики яна җан эдип ылгаса-да, хич зат дүшүндирип билмәнине гынанян шекилде йүзүни күршердип, ере бакды.

Ол хемме кишә йүз тутуп, ахырында-да гепини дүшүнди-

рип билмәнине гынаныл, бөврүни диңледи. Бирден чалтлык билен башыны гөтерди, ене экабырланды. Йүзүндәки умытсызлык гайып болды, хемме зада пархлы бакян акыллы гөзлери йылдырады. Онуң хич ким билен иши болмады. Асыл инди бизиңкилериң йүзүне-де серетмеди. Маңылы назарыны бир нокада дикип, бирҗе пурсат бөврүни диңләп дурды-да, йүзүниң угруна өйлерине ылгады, ичерлерине күрсәп гирди. Шол демиң өзүнде-де элине уллакан ак мата алып чыкды. Инди ол өз йүрегине дүвен иши билен болды. Не иле лак атды, не-де ил оңа эдйәниң нәме дийди.

Илки оңа хич ким гулак асмадыгам болса, соң хемме кишиң гөзи шондады. Бизе хенизем чозмалы я-да атмалы дийилмәнсоң, көпимиз токайдакы душман лешгеринден үнсүмизи совуп, яңкы огланҗыга бакан өврүлдик.

Огланҗык болса гаты чакган херекет этди. Ак матаны билине гушады-да, өйлериниң гапдалындакы улы дарагта дырмашып ученды. Бэй, онуң дырмашмага өкдедигини, эдилҗек итден гачян пишигиң барда.—Йөне дүйрүлип-язылып зырмырылып баряр. Шол дырмашып баршына агаҗың орта билине етип, бир ёгын шахаң чыкан еринде җайлашыклы дурды. Соң билиндәки ак матаны чөзүп алды-да, оны ёкарык гөтерип, хәлки гыбырт--сыбыртлык гөрнен токая бака булап уграды. Ол ак маталы элини эп-эсли вагтлап етишип билдигинден булады дурды.

Биз огланҗыгың бу болшуна гең галып, аңкарып дурупдырыс. Ол ак матаны булаярка шейле бир мөхүм сыпата гирди велин, эдил бир улы везипели адамың гаты кын ише учрап, ондан чыкалга тапҗак болшуна меңзейәрди. Додаклары чалт-чалт гымылдап, гөзлери-де гырп-гырп эдйәрди. Бизиң арамызда кәбирлери онуң болшуны гөрүп, шол ак байдаҗыгың галгаян угруна середйәрдилер.

Огланҗык элиндәки ак матасыны бир мейдан галгадып дурандан соң, оны токайдакыларам гөрдүлер. Ол ерден илки бир адам эли ак байдаклы чыкды. Онуң ызындан болса узын тиркеш болуп, немец солдатлары, офицерлери бизе тарап уграды.

Өзүниң шунча тагаллаларының, хысырдыларының ахыры ерине дүшенине бегенип, йүзи ачылан огланҗык деррев агачдан сырылып дүшди-де, элиндәки ак матаны дүйрләп, гапыларына тарап зыңып гойберди. Өзи болса бегенчли йылгырып, ылгап сувлы ябың гырасына гелди.

Немецлер сувлы ябың аңры гырасыны сырып гелишлерине бизиң деңәмизе етип, ярагларыны гойдулар. Аз салымда түпеңден, автоматдан, еңил пулемётдан, башга-да хер хили ок-ярағ-

лардан депе турды. Токайдан гаты көп адам чыкды — олар бирнәче йүз барды.

Шол огланҗык болса олар билен озалдан таныш ялы, херси деңине геленде йылгырып, элини галдырярды, баш атярды.

Мунуң терсине, бизиң йүзүмиз чытыкды. Булар биз билен яп-яңыҗа-да атышып ятырдылар. Хәли эртир билен демир ёлдан гечйәркәк пулемёт атянларам шуларды. Эгер сагат бирде хүҗүме гечәен болсак, үстүмизе чагба ялы гүлле ягдырмага мәхетдел болшуп ятанларам шу мысапырсырашан болуп барянларды. Хут яңыҗа-да бир бичәре аялың үстүнден машын сүренлер, букудан атып, бир ёлдашымызы уранлар, улы ёлдан гелйәркәк гапдалымыздан дуйдансызлыкда миномёт атанлар, башга-да көп эрбетликлер эденлер ынха инди үстлерини алдыранларында ненеңси эҗиз гөрүнйәрлер. Йүз-гөзлери күрүмден чыкан ялы чир-чыршак, эгинлери салланып, яңаклары ичине чөкүпдир...

Булар ахыркы сүреклерине етдирип, бизе есир дүшмәге-де кайыл болупдырлар. Оларың есир дүшмекчидиклерини шоҗагаз оглан аңыпдыр. Онуң бизе бир затлары дүшүндирҗек болуп парсыламагы-да шол зерарлы экен. «Олары атмаң, өлдүрмәң, олар ягдайыны тапсалар есир дүшҗеклер» дийип дүшүндирҗек болупдыр. Ахыры хич зат дүшүндирип билмәнсоң, өзи арачы болмагы ниетине дувүпдир. Ол чага хем болса, шейдип, түйс улы адамың, онда-да батыргай хем пәхимли адамың оңарып билҗек ишини битирди.

Сөвешилйән пурсатларда шейле пайхаслылыга, батыргайлыга хем төвекгеллиге хемише мынасып баха берилйәр. Бу тайда болса: ынха бир огланҗык, Австрияның Альп дагларының этегиндәки кичирәк обада яшаян оба огланҗыгы өзүниң пәхим--пайхасы билен бири-бирине душман ики гошуның чакнышмак ховпуның өңүни алды.

Полк командири, майор Васильев ювашҗа йөрәп барды-да, йылгырып дуран огланҗыгың аркасына какды. Соңра онуң кичиҗик элинден тутуп, чалаҗа силкеледи.

— Берекелла, берекелла! Гут, гут!

Огланҗык бирнәче гезек баш атды. Онуң гөзлери шадыян учганаклады. Майор огланҗыгың элини тутуп дуршуна онуң аркасына ене бирнәче гезек какып, йылгырды-да хошлашып гитди.

Хәлиден бәри немецче сөзлери ичинден гайталап, бир топарыны ядына салан Дөвлет, майор угран бадына яңкы огланҗыгың янына гелди.

— Огланҗык, сең адың нәме? Истир форнамэ? Курт... Макс?.. Мең адым... майн форнамэ ист Дөвлет... Алёша...

Огланҗык йылгырды-да, келлесини өңе ырап, дүшүндим дийип ышарат этди.

— Георг.

— Георгмы? Говуҗа адың бар экен. Фамилияң нәме? Ист ир намэ?

— Август...

Дөвлет ене/ сорады.

— Ирэ фэрвантэн... какаң, эҗең бармы?

— Я, я. Какам коммунист. О-о казамат...— дийип, огланҗык бармакларыны чалшырып, гөзенек гөркезди.— Концлагер Маутхаузен...

Бу элхенч ады агзан бадына огланҗыгың гөзүнден яш дүвмеҗиклери акып яңагының үстүнден сырыгып гайтды. Гүррүңдешиниң йүзүне-де середип билмән, ашак бакды. Бирденем ардынҗырап, йүзүни галдырды-да:

— Какам шульэрэри... муг-гл...— дийди.

— Хэ-хэ, мугаллым?

— Какам... какам сурик, сурик — на хаузи...

— Хава, хава Георг, сең какаң инди хөкман гелер. Сен акыллыҗа оглан.

— Ох!..— дийип, Георг бирден ики эли билен келлесини тутды, соңра гөзлерини мөлердип, элини илерлигине, токая тарап узадып, ене бир затлары дүшүндирҗек болды.

— Рус... айн рус золдатен — дийип, бир бармагыны чоммалдып гөркезди.— Их хойте фрю ихь пистолэ, тув-тув...

Соң ол аясыны келлесине гоюп «ятыр» диен ышараты этди.

Дөвлет шол бада төверегине ялтаклап, гөзи билен штаб начальнигини агтарды. Биз онуң элинден тутуп: «Айтсана, Дөвлет, нәме диййә?» дийдик. Дөвлет ялтаклап дуршуна:

— Буҗагаз оглан: «Бир рус солдатыны гөрдүм, шу гүн ир билен токайда саташдым» дийййәр. Оңлы дүшүнмедимем велин, яралы дийййән ялы. Өз-ә хол илерки токайда болмага чемели. Атахан ялы болаймасын. Хал-ха үчүнҗи батальоның солдатлары шол тарапа барярлар. Мен гитсем өйдйән, буҗагаз огланам экидейин — дийди.

Дөвлет өтен гиҗе душманың аркасында гоюп гайдан ёлдашларыны, ылайта-да Атаханы ёлбойы дилинден дүшүрмән гелйәрди. «Олар нәтдилеркә, саг-аман галдылармыка я-да токайың бир еринде гырмызы ганларыны сечип, мүдими галдылар-

мыка?» дийип, хашлап, ичиндәки гам-гуссаны үфләп чыкарайҗак болярды.

Довлет командирден ругсадам алман, огланҗыга серетди-де, келлесини илерик булап, эли билен илки өзүни, соң оны гөркезип:

— Йөр, гидели — дийди.

— Довлет, менем гидейин — дийдим.

Ол элини ызына салгап: «Гал» дийди.

Довлет ёла душен дессине огланҗык ылгап, онуң өңүне дүшди. Инди ол бизиң гошунымызың хатарында сөвешйән яшаҗык мейлетинчә меңзейәрди.

Ол келтеҗик аякларыны чалт-чалт эдип барярды, өзем эллерини булап, Довлете бир затлары гүррүң берйәрди...

Гитлерчи гошунларың есир алнандыгыны гөрүп, обаның адамлары өйлеринден чыкышып уграды. Совет эсгерлериниң илата хич хили яманлыгының ёкдугыны гөзлери билен гөрүп, басым бүтин оба, эдил ягышдан соң хинлеринден чыкан гарынҗа ялы, улудан-кичә көчә чыкды.

Олар озал гитлерчилериң: «Совет гошунлары алан ерлеринде җанлы җеменде гойман гырып, оба-шәхерлери вейран эдип гелйәр» диен чыпдырма пропагандасына ынаныпдырлар. Оба гиренимизде: «Хачан өйүмизе күрсәп гирерлеркә» дийшип, гапыларына әңедип отурыпдырлар. Дашарык чыканларындан соңам бизе огрын-огрын гарап, өз араларында горкарак гүрлешйәрдилер. Аз вагтдан соң оларың йүзлериндәки ховатырлы бакыш айрылып, мылайым гарайыш пейда болды.

Яңкы огланыңам өйлеринден илки гара берен болмады. Огланҗык Довлет билен илерик уграндa, оларданам орта яшларындакы аял билен алты-еди яшлыҗа гыз чыкды. Ол икиси Георгиң гиден угруна середип дурдулар. Ол аял Георгиң эҗеси болмага чемели. Онуң гөзлери хасратлы гөрүнди, гөреҗи өчүкди, йүзүниң этлери чеклишип, яңаклары чөкүпдир, маңлайында чылгым-чылгым гасынлар пейда болупдыр. Бичәре узак вагт хасса ятана чалым эдйәрди. Йөне ол яссыклы-дүшекли хасса дәл, гайгы-гусса дөз гелип билмән, сүңңүни саралдан аялды. Хер ничик-де болса чагаларыны хорламандыр. Олары арзув-умыт, гелҗеге ынам билен яшадыпдыр. Оглуның-да, гызҗагазының-да йүзлери бир геңси, шәхдачык, акыллары дуры, беденлери-де сагат өсүпдир. Озал бар етмейән затлары, гөрмәге зар боланлары какалары болан болса инди олам хай диймән гелер.

Бизиң гошунларымыз шол обада-да көп сакланмады. Хәлки

есирлери ыза уградып, оларың яраглярыны йыгнап, соң ене ёла дүшдүк.

Биз сувлы ябың көпрүсинден гечен бадымыза илерден Дөвлет дагам чыкды. Олар дөрт адам болуп, бирини гөтерип алып гелйәрдилер. Дөвлет бизиң ёла дүшенимизи гөрүп, элини булады. Йөне бизиң мүнен арабаларымызы дүзгүне салып, уградып дуран командир элини салгады-да: «Дурман гидибериң, яралы үчин бош араба бар» дийип гыгырды.

АҖАП ЕРЛЕР

«Ене сандык» дийилиши ялы, ене шол түкениксиз ёл. Биз шейдип, Украинадан бәрик гонуп-гөчүп, душман билен чакнышып, ымгыр-ымгыр сәхралары, даг-дүзлери гечдик. Ёлда габат гелен шәхер-оба, деря-чайларың санасаң согабы бар. Кырк дөрдүнҗи йылың томсы, догрусыны айтсам, йигриминҗи августы Днестр дерясының боюнда Совет Гошунының айгытлы хүҗүме гечнинден бирнәче гүн соң ёла дүшүшимизе бир зарбада Румыниядан, Болгариядан гечдик, соңра Югославия гирип, Белград угрундакы сөвешлере гатнашдык. Гүйз болса Югославия--Венгрия серхединден өтүп, бүтин гыш йүзи дынман сөвешдик. Ахыры яз гелди. Биз Австрия етдик. Бу гөзел үлкәниң асманында гөк гүрләп, йылдырым чакды, топ атылып ерден от чыкды. Шол бахар гитлерчилериң залымлыгындан яңа австриялылар үчин неден гыша өврүлипди. Хер халда-да бизиң гудратлы гүйҗүмиз гөзел үлкәниң бахарыны яза сапды. Асманың йүзүндәки гара түссе думаны кем-кемден йитип гитди, дәриниң ысыны болса салкынҗак шемал апарды.

Бу пурсада деңич нәче-нәче тәсин ерлерден, гөзел үлкелерден гечсегем, хич зада ишдәмен сын эдип, гөвүн чаглап билмәндик. Алдым-бердимли җеңлерде бейле-бейле хезилликлерден шыпа алмага элиң дегенок. Пикириң сөвешде боляр.

Ынха инди биринҗи сапар арабаларда янын отурып, дүнйә сын эдип барярыс. Гүн өйле чаглары. Гүнорта нахарының вагты эййәм гечип гитди. Йөне иймек-ичмек диен зат хич кимиң хакыдасына-да геленок. Гөвүнлер телвас эдип, гуш болуп учсам дийййәр, асманда ганат какып, ала дагдан ашсам дийййәр.

Биз шунуң ялы аҗап чагда, шейле аҗап ерлерден озалам кән гечипдик. Йөне тебигата озалкы гарайшымыз билен хәзирки бакышымызы деңешдирер ялы дәл. Бу вагт назарымыза каклышян хер бир зат калбымыза орнаяр.

Яп-яңы өйләнчи гелип, хемме задың йүзүни ювуп гидип-

дир. Белкем уршуң галдыран кир-кимирлерини, киршен-тозанларыны бизиң гелмезимизиң өңинчәси сырып айрайын диендир, той-тойламага гелйәрлер — ардынып-дараның диендир. Дүнйәде төзан-киршенден нышан ёкды. Ёл айна ялы ялпылдап ятырды. Биз шейле арасса ёл билен аңрык, хол үсти гарлы даглара бака тутдурып барярыс. Гиң чайлар гитдигиче чуңаляр хемем даралпяр, даглар дура-бара улалып хем яйрап, үстүмизе абанып гелйән ялы. Өркүч-өркүч геришлер асман билен тапышып, айылганч бир задың юваш-юваш сүйшйән көлегесине меңзәп, гаралышып дур. Кесе илеримиз хем гайрамыз велин, бүтинлей башга шекилдеди. Илеримиздәки өңки гиң чай инди чуң дерә өврүлди. Дерәң дүйби хол ашакда чала билдирйәр. Зыбрым бир сыдыргын өсен арчалар бүтин япыны өртүпдир. Шол гәм-гөк арчаларың били гушалан ялы хекгеришип отурышына сын этсең, мисли бир кыбапдаш гейимли пыяда гошун япы ёкарык дырмашып гелйәне меңзейәрди.

Ашакда кичиҗик деряның сувы арчаларың арасындан йылп-йылп эдип гөрүнйәр. Белент геришлерде эрәп башлан гарлардан сырыгып, эмеле гелен шол деряҗык гүйчли шагылды билен бүтин дерәни яңландырян болса герек, йөне деряҗыгың шагылдысы бизе эшидиленокды. Мүнүп барян арабаларымызың җыгылдысы, шакырдысы хемме задың сесини басярды.

Саг гапдалымыз гиден токайлык байыр. Агачларың арасындакы тегелек-тегелек бош мейданчалар болса яшыл өвсүп ятыр. Гаршыдан өвүсйән шемал шол мейданчалардакы нәзик отлары эмай билен сыпап, дынман үлпүлдедйәр.

Бу вагт эсгерлер асла урушда болмадык ялы. Олар арабаларың үстүнде аякларыны саллашып, түпең-автоматларыны болса өңлеринде дик тутуп, дегшип, гүлшүп отырдылар.

Бизиң ротамыз хенизем шол өңкүси ялы, колоннаның өңүнде баряр.

Биз бир топар болуп иң өңдәки арабаң ыз янындакыда отырыс. Мениң арка тарапымда отуран Мүрзебек тирсеги билен мениң аркама какып:

— Гардаш, дийгинен, о сержант Бердиеф, о бизин ушаг ха ерде галмышдыр?— дийди.

— О разведкачы Атахан Мәммедовы билйәңми? Билйән болсаң, шоларың өтен гиҗеки гидиши. Дөвлет шолары тапҗак боля.

— Тапҗак боланок, тапды!

Дуйдансыз чыкан бу җогаба Мүрзебек икимизем ялта серетдик. Гөрсек, арабаң ыз четинде Дөвлет хаш-хаш эдип, соҗап

отыр экен. Оңа:

— Атаханы тапдыңызмы?— дийдим велин, аладалы гөзлерини маңа дикди-де:

— Тапмасына-ха тапдык велиним... Боляда, соң айдарын. Оны штабың машынында ятырдык. Мең хәзир гелип отурышым. Ызыңыздан зордан етөйдим — дийди.

Хеммәмиз дымдык. Дөвлет чилим ясаныпп, етишибилдигинден буругсадып уграды.

Аз салымдан арабаң үстүнден якымлы сыкылык эшидилди. Шол сыкылыга бир инче хем дуры айдымам гошулды. Айдымам, сыкылыгам эдил бир лабызда яңланярды. Йөне велин булар бүтинлей башга хеңлерди. Дөвлет «Саташдымың» хеңини сыкылыклаярды, онуң арка тарапында кесе отуран Мүрзебек болса шол мукама өзүче хең гошуп, азербайҗанча айдым айдярды. Бирден аяк чекмели болдук. Өңүмизде ёлуң гырасында озал гөрмедик гейимлеримиздәки солдатлар дуран экен. Оларың бири офицерди. Бизиң командирлеримиз билен шол офицер гүрлешди. Оларың гүррүңи гысга болды.

Булар Гүнбатар союздашларымызың өң атлылары экен. Өзлерем бизиңкилере: «Сиз мундан бейләк зәхмет чекип гидип дурмаң, Союздаш гошунлар сизе азарыны етирмезлер» дийдилер.

Бизиңкилерем олара: «Галан ёлы-да гечмегиң биз үчин кынлыгы ёк. Бүче-бүче шатыны гөре-гөре гелйәс. Бизе ярпы ёлда аяк чекмек услып дәл» дийип, сыпайычылык билен айтдылар. Соң биз олара элимизи булайлап, гечип гидибердик.

Хәлки кесилен айдым-мукам ене башлады. Инди бу ширин мукамлар токайлары-да җанландырды. Гөк токайлары эрнеклән гүн пөкги ялы болуп, агачларың депесинде гөрүнйәрди. Кәте-де пүрлере дувланярды-да, бирденем ёкарык сайланярды. Шанлы гүнүң дабарасына бүтин әлем җоша гелйәрди, бизиң барян улы ёлумызам тоя бесленен шекилде йүзүни ювуп, ялпылдап гаршылаярды, япың йүзи билен беленде тутдурып барярды. Кәерде болса бирден япашак гайдярды-да, көтел еврүм ясаярды.

Сагрылары чыгҗаран алашалар арабалары батлы дартып, акинишден окдурылып гайдярдылар, бады билен хем ёкарык чыкярдылар.

Айдымлар хемме арабаларда-да яңланды. Эгер шол вагт гапдалда дуруп, хер гечен араба гулак салсаң, йүз дүрли миллетиң овазыны эшитсе боларды. Иң өңдәки арабада русча билен украинча, бизиңкиде түркмен хем азербайҗанча, ыздакы араба-

ларда белорус, өзбек, татар, гүрҗи... айдымлары, Воронеж, Рязань... частушкалары гатышып, узакда галан бейик юрдуң тутуш симфониясына өврүлйәрди. Шол йүз дүрли айдымлар Австрия ёлларының угрундакы дага-даша мүдими орнашып, хемише яңланар дурар, яңланар дурар!..

Дөвлетиң сазына, Мүрзебекиң айдымына майыл болуп гидип отурышымыза гүнүң бейик даглара дувлананыны-да дуймандырыс. Секизинҗи майың нурлы аҗап гүни нәдип бейле чалт яшдыка?

Ёл белент герше чыкды. Ол ерде арабалар сакга дурды. Хемме киши арабалардан ере бөкди. Тамлар билен ёл арасында кичирәк ачык мейданча барды. Шол мейданчада сөвеш тертибине гирип ерлешйәнчәк гараңкы гатлышды.

УЛЫ ШӘХЕРЕ «САПАР»

Гараңкың ичинде тамлар эдил орта асырлардан галан харабаның диварларыны ядыңа салярды. Оларда не бир ышык гөрүнйәр, не-де җанлы җеменде гымылдаяр. Гугарып дур. Гиҗе-де-гиримде шейле тукат җайларың голайына еке-ики болуп дүшсең, гаты горкунч гөрүнҗекди. Иң бәркиси, түссе-пүссе-дә чыкайсын-ла.

Гүнбатарда, габат гаршымызда гиң җүлге яйылып ятыр. Җүлгә инен ериңде белент-белент ымаратлы улы шәхер отыр. Биз муны хәли гелен бадымыза, хениз иңрик гаты гаралманка гөрүпдик. Йөне биз онуң хайсы шәхердигини билемзокдык, умуман, урушда габат гелйән шәхерлериң адыны, улулыгыны-кичилигини билҗек болубам йөремзокдык. Булары билмек бизе нәмә деркар. Үстүнден гечилен шәхерлери ят тутҗак болсаң, башга ишем герек дәл. Я-да атларыны язып чыкҗак болсаң, тутуш бир дептери долдурҗак. Асыл шу ерде-де мең шәхер-пәхер дийип, артыкмач гүррүң эдип отурмагым берин деркармы? Ери боляда, айдылыпдыр-айдылыпдыр, дилиңден сыпан сөз эдил атылан ок зейилли зат: ызына йыгнаҗак гүманың ёк. Ол себәпден пушман эдип отурмагам герек дәл.

Яңкы айдан шәхеримде-де гапдалымыздакы тамчылык ялы, не ышык, не-де херекет бар. Хемме зат фронт якасындакы берк харбы ягдая табын эдилен болара чемели. Уршуң гутараныпа-да хениз долы гөз етирмәнсоңлар ынанян дәлдирлер.

Фронтда, өң хатарда сөвешйәркәң, ики тарапың-да бирден үмсүм болмагы адамлары ховатырландырярды. Бизиң хәзирки ерлешен еримизиң-де, ашакдакы улы шәхериң-де дем тутмагы

гиҗәни өңкүден-де бетер йүрек гысдырыҗы тукатлыга өврүйәрди. Шол гаралышып отуран тамларда гөр нәхили дем алыняр-ка? Кимлер гам-гусса чекйөндир, кимем шадыян, бегенчли назарыны бизе дикйәндир. «Олар хенизем көчелерде гөрненоклар» дийийәндирлер. Ким билйәр, уршуң иң соңкы гиҗеси җошгунлы йүреклери гызгын гүлле билен дагламагы ниет эдинип, автоматың гара нилини гезәп, гулагыны гысмага хәзирленип дуранлар-да бардыр.

Шейле пикирлер билен гүмра болуп, кә гараңкы шәхере, кәте-де асмандакы йылдызлара середип ятыркак, гапдалымда бири гышарды-да:

— Халыпа, нәмәни пикир эдйәң? Ханы дик отур, бир чилимлешели — дийди.

— Дөвлет... Бе, сенмидиң-айт. Сениңем бейле парахат гелениңи гөрдүк-ов. Өтен гиҗеки чилиме човланан додагымың авусы хенизем гиденок.

— Ери, ери, гарымларда авунаныңы ятлап отурмак герек дәл. Хеммесине уруш себәпкәр. О вагт сең билен дердинишмәге -де элимиз дегмәнди. Инди ынха аркайынҗа отурардаҗык гүрлешәерис.

— Ханы, гел, чилимлешсең... Ахав, шепе, бейле ялазы ерде одумызы йылпылдадып отурсак нә җүре болар?

— Ай сенем-ә — дийип, Дөвлет элини булап гойберди.— Бай аладачы экениң-айт. Муң ялы затлары хич алада этме. Инди бара, халыпа чилими гаты аркайын чекерис. Бесдир ол ер багыртлап, түссе ерине агзымыза гум гапдырып сорҗак болшумыз.

Дөвлет чилими ёкарык тутуп отлады. Эдил шонуң ызысүре янымыза рота командиримиз гелип:

— Огланлар, кейплер ничик?— дийди-де, җогаба хем гарашман гечип гитди.

Бу болуш мени гең галдырды.

— Дөвлет, сен хачан башладың бейле төвекгеллиге?

— Хачаны болмаз. Гой олар букулып гүн гөрсүнлер.

Онуң бейле төвекгелсиремесиниң кичи дилинден бәрдедигини аңдым-да, хахахайлап гүлдүм. Дөвлет тапыр-тупур агзыма япышды.

— Хүш-ш-ш. Ювашрак хав. Сен маңа осан болуп гаты элеҗирәберме.

Бизиң ики киши болуп гечимизи яйрадып отуранымыза гөриплик эдилен ялы болды. Команда сеси часлы чыкды.

— Аяга галмалы. Хатара дүзүл!

Арабалардан дүшен еримизде эййәм машынлар узын хатар болуп дурды. Ёлдашларымам эййәм машынлара мүнүпди. Гараңкыда оларың мүнен машыныны гөзләп тапдым-да, машының ызкы эрңегинден мүнмекчи болуп, саг аягымы ёкарык гөтердим велин, ызкы машын гелип, мени шол дуршума гапҗады. Бер хабары! Ики машының арасында гермесатан болуп галдым. Не гымылдап, не-де сесими эшитдирип билйән. Машынларың үсти алагохды.

Мәхнет «студебеккерлер» сәхел ахмал болсаң сока салнан көҗе ялы эдәйҗек. Шол арада калбыма хер хили пикирлер гелди. «Гелип-гелип өлмели болян ери... Чагба ялы ягян окуң астында улы-улы дерялардан саг-аман гечдим, Крымың этеклеринде, Яссы-Кишинёвда, Балатон көлүнде, Будапештде, ене-ене ерлерде болан сөвешлерде кә яралы болуп, кәте гулакларым гапылып, дири галдым. Ахыры гөкдәки дилегим хасыл болды. Уруш гутараныны гөрдүм. Бегенҗимден яңа өкҗәм ере илмеди. Ине инди болса гөз ачып-юмасы салымда барҗасы пуҗа чыкды. Бивагт гелен аҗал гапыл басды. Доганлар, дог...» Элимиң ысгыны гачып, гөзүм гараңкырады, дүнйәң гапысы япылып, бар зады җәхеннеме апарды...

Бирденем яңкы япылан гапы ачылан ялы, Дөвлетиң таныш сеси батлы чыкды.

— Чекиң, ювашрак, бир ерини агырдаймаң.

Машының үстүне чыкардылар. Дүнйә кем-кем гиңәп, озалкы катдына етди. Эндамларыма ган йөрәп, гуршан дамарларым өзүне гелди. Гаты горкан Дөвлет дашымда первана болуп:

— Ненең, хич ериң агырман дурдумы? Нәме гыгырмадың? Тасдана... Хернә элиңи гөрәйдим. Онсоң шу машыны азаҗык өңе йөредип алайдым. Ме, бир гезеҗик чилим сор, непесиң дурланар. Ханы ериңден турҗак болуп гөр. Хә-ә...

Еримден турдум. Уйлугым бирнеме сыркырады, келләм чалаҗа айланҗак болды. Башга болан зат ёк. Яшлык хеммесине дөз гелйәр.

Аз салымдан соң машынлар еринден гозганды, ашак инип, сәхелче йөрәнсоңлар шәхериң четинден гирдилер. Көчелер җемендеси совлан базар мейданы ялы гум-гуклук, иңләр сиңек ёк. Еке бизиң мүнүп барян машынларымызың гүззүлдиси ики гат, үч гат тамлара дүшүп яңланярды. Машынларың сеси адамлары ояран болмага чемели. Кә тамларың пенҗирелери ачылып, олардан бизе тарап буланян эллер гөрүнди.

Көчелериң биринде машынлар аяк чекди. Эдил гапдалымызда уллакан ики гат там дурды. Дөвлет маңа бакып:

— Йөр, бир ерден сув ичели-ле — дийди.

— Говы айтдың, менем сувсап отырдым.

Бизе ене бирнәче оглан гошулды. Дөвлет яңкы ики гат җайың дашкы гапысындан гирип, ички гапыларың бирини какды. Ачан адам болмады. Пенҗирелеринден ышык гөрүнмәнсоң, тамда адам бара меңземеди.

— Дөвлет, гатырак как.

Ол ене какды. Ызынданам гапыны шакырдадып гойберди велин, аңырдан бир ерден аял адамың сеси эшидилди. Ол гелип гапыны ачар өйтдүк. Ол аял хүмүрдәп ич ишиге гелди. Дөвлет оңа:

— Сувуңыз бармы, васәр эс?— дийди. Соң ол аялың бар я ёк диерине-де гарашман сув диледи.— Бринген эи мир битэ калттьтэс васэр.

Мен Дөвлетиң арка тарапында дуран еримден онуң айданларына дүшүнмән:

— Бә, сен-ә түйс парсы болуп гидипсиң. Разведкачыларың хеммесине-де өвредйәрмидилер?— дийип, шол арада бәврүне дүртдүм.

—Гойсана-айт. Озал маңзыңда болмаса ким саңа өвредйә. Өзүңем маңа азар берме. Яңкы аяла совуграк сув бер дийдим.

Ол аял сесини чыкарман, чыбшылдап гиден ялы болды. «Сув гетирҗек өйдйән» дийип гарашып дуркак, бирден гыкылыклап гапың агзына гелип, килкини шакырдатды. «Ай, хайяр аялдыр-да, бир затлар-а диййәр. Өзә сув алып гелен болара чемели» дийип Дөвлет ики элини узадып:

— Сиз говы адам, фрайлен... Гут-гут — дийди.

«Фрайлен» гапыны ачандан-а гечен, гайтам озалкысындан-ам бәш бетер шерменде сеси билен хайкылыклап ызына гитди. Әт галан Дөвлет ене гапыны какды. Арасында-да хүмүрдәп гаргынды. Ол аял болса өз «чыкышыны» гайталады. Биз нәче дурсак олам дынман гыкылыклап гатнаҗак дурҗакды.

Сув ичдигимиз эдип, гелдик-де машына мүндүк. Ал-арвахыңкы ялы җынссыз сес болса машынымыз уграндан соңам гелди дурды. Дөвлет соң-соңларам шол сес дүйшүме гирйәр диерди.

Шейле әпет җайда екеҗе хайяр аялың болмагы бизи гең галдырды. Мен муны Дөвлете-де айтдым. Соң ол икимиз машының үстүндәки огланлара шол җайың бир сыры бар болаймасын дийдик. Машынларымыз ене бир ерде саклананда болса өз пикиримизи рота командирине дуйдурдык.

— Энтек-энтек оң ялы сырлы ерлер габат гелер — дийип,

рота командиримиз сыпайычылык билен дүшүндирди.—Бизиң, бөлкем чакнышмалы ерлеримиз болар. Йөне сабырлы гул дура-бара дийипдирлер. Бу бир кесе юрт. Индиден бейләк хер бир херекет ойланышыклы эдилмелидир. Көчелере айланып, совет гошунларының геленини дуйдурдык. Шол-да гизленен душманларың эндамыны тикенекледендир. Шу гиҗе шулар етерлик. Бир -салым дынч алалың...

Машынларымыз шәхере гиҗеки эдилен «сапардан» соң ене шол илки агшам дүшләп белентлигимизе гелдилер. Бу вагт гиҗе сагат онлар төверегиди.

Дөвлет, мен, Шапавалов, Мүрзебек, Эсембаев дагымыз бир ерде дүшләп, өз арамызда дегшип-гүлшүп отырдык. Дөвлетден башгамыз бир взводдандык. Дөвлет болса өтен гиҗеки разведкадан бәри бизиң билен болярды. Штаб начальниги оңа: «Ислән ериңде болубер» дийипди.

ГОВЫ АДАМ БИЛЕН ТАНЫШЛЫК

Яңкы ерде шинелимизи язып, үстүнде гышарып, гүрлешип отыркак, ёл тарапдан бири гөни бизиң янымыза гелип аяк чекди. Соңра эглип:

— Салам, огланлар!— дийди.

Гәрсек эгнинде офицер погоны бар. Биз гөвүнсизрәк гымылдап, еримизден турдук. Ол гүлүмсирәп:

— Ери, ери, азара галмаң, отурыбериң — дийди.—Мең гелениме бейдип алҗырашан болмак герек дәл. Бу ерик хачанрак гелдиңиз?

Дөвлет хемме кишиден өңүрдип:

— Гүн яшандан соң, ёлдаш... ёлдаш...—дийип сакынды.

— Капитан дийәй. Иллер-э капитанам диеноклар, йөне Сергей, Серёжа дийәййәрлер.

— Бей диймек биз ялы солдатлара гелшикли дәл-дә, ёлдаш капитан — дийип, Дөвлет сыпайычылык этди.

— Илки агшам гелдик дийсеңиз-ле — дийип, капитан папагыны маңлайына сүйшүрди-де, еңсесини сыпады. Соңра дызыны эпип, бойнундакы сумкасыны алып, ондан блокнот билен галам чыкарды. Блокнотыны агдарышдырып, ондан бир зады гөрҗек болян ялы сиңе-сиңе середип, өз-өзи билен гүрлешйән шекилде сөзледи.

— Ичигар галмыш, шубела ызыңыздан етҗек болуп хайдадымам велин, гиҗирәге галдым. Ёллар арабамыдыр, машынмыдыр хырын-дыкын долы. Көерде дагы телим гат болуп дур. Озуп

гечжек гүманың ёк. Зыяны ёк, бәхбит бол-а. Сизиң бир яңыңыздан сорап башлаберейин онда.

Ене Дөвлет өңүрдип жогап берди.

— Ёлдаш капитан, мен өңи билен бир зат айдайын. Ынха шу огланларың ротасы хәли өйлән тутуш бир полк гитлерчи солдатлар билен офицерлери есир алды. Гелибем, ынха шу шәхери, хайсы шәхердигини өзлерем биленок, мен бу шәхери картада гөрүпдим велиним, ядымдан чыкыпдыр, илки болуп әелединдилер. Ротаң ичинде биринжи взвод гаты говы херекет этди. Шу огланам шу взводың командириниң көмекчиси, сержант...

Дөвлет капитана мени гөркезип, гараңкыда гөрүнмесе-де, гөзүни гыпып гойберендигини билйәрдим. Соң ол бейлеки огланларың-да хер хайсыны бир говы иш билен тапавутландырып танатды. Мен ахыры сакланып билмән:

— Ёлдаш капитан, бу оглан бизи өвди-өвди-де, өзүни агзамады. Йөне биринжи өвмели муң ези—дийип, өтен гижеки разведканы гысгажык айдып бердим.— Өзүне-де Дөвлет Бердиев диййәрлер. Озал ол хакда фронт газетинде языпдылар.

Капитан гараңкыда язян задыны гөрмесе-де, элини чалт гездирйәрди, гиже хат язмага говы эндик эден болара чемели. Ол бизиң атларымызы, сөвеш ёлумызы еке-еке язды. Ол биз билен соңам кән гүрлешип отурды. Гаты гүррүңчи хем мылакатлы адам экен. Ылайта-да Дөвлет икисиниң гүррүңи алышды. Ол өз гүррүңиниң арасында гечен йылың томсунда Яссы-Кишинёв сөвешлеринде боланынам айтды. Мен деррев ара дүшүп:

— Шонда сизем бармыдыңыз? Топларың, «катюшаларың» сагат догры алтыда асман-земини сарсдырып, от совруп башланыны гөрүпсиңиз-дә онда — дийдим.

— Хава, хава, гөрдүм — дийди.— Сен хайсы еррәкдедиң?

Мен азажык ойландым-да шулары айтдым:

— Днестриң боюнда, бизиң дуран еримизден Бендеры шәхери он ики километрликде диййәрдилер өйдйән. Мен шол вагт 122 миллиметрлик топдадым. Йигриминжи августда башланан сөвеш еди гүне чекди. Биз Прут дерясының боюна чыкып, душманың аркасына гечдик. Шол ерде-де душманың дашы габалды.

— Билйән, билйән. Мекгежөвенли мейданларың мекгежөвени эдил эл билен ятырылан ялы болупды. Бүтин мейданда мүңләп-мүңләп душман ләши серлипди...

Капитан икимиз Яссы-Кишинёв сөвешлерини ятлап, эп-эсли вагт гүррүң этдик. Дөвлет бу сапар сесини чыкарман, диңледи отурды. Капитан ахыры сагадына середип:

— Бә-хә, бир сагат дагы отурайыпдырыс. Мең ене-де гөрме-

ли адамларым бар — дийип, бизиң билен хошлашды-да, хайдап гитди.

Ол гиденсоң огланларың херси бир зат дийип, капитаны өвдүлер.

— Иши көп болса герек. Гиҗеде аркайын отурып биленок. Ятып укысыны алян вагты берин бармыка?

— Пәхей, пәхей, эдениң бар бол-а, биз ондан кимдигинем сорамандырыс. «Ёлда душан адамың илки адыны сора» дийипдирлер. Оңармандырыс, огланлар.

Шейдип, «пәхейде-пәхей» болшуп отыркак яңкы капитаның өзи хашлап ылгап гелди.

— Йигитлер, тас унудан экеним. Мен 27-нҗи армияң хабарчысы Сергей Смирнов. Соң бир ерде душушсак танаман дурмаң... Ене гөрүшйәнчәк, хош!..

Ол гелши ялы ылгап гитди.

Дөвлет саг чекгесини дырмап, отурды-отурды-да:

— Сергей Смирнов, хабарчы капитан. Сең билен шу душушыгымызы хич хачан унутмарыс — дийип, эдил онуң өзи билен гүрлешйән шекилде айтды. Соңра назарыны ере дикип, өз-өзүне айтды.— Сергей Смирнов, сең билен сәхелче вагт гүррүңдеш болсагам, бичак көп зат өврендик. Сенде говы адамың хәсиети бар. Саг гезип йөрсең, халка өзүңи алдырарсың.

Биз Дөвлетиң айдянларына баш атып: «Догры, догры, раст айдяң» диййәрис. Шол вагт бизе-де: «Сергей Смирнов нәҗүре адам?» дийселер Дөвлетиң яңкы айданларыны гайталаҗакдык.

Шейле говы адам билен таныш боланымыза бегенип, чаларак басмарлап угран укымызың зым-зыят боланыны-да дуймандырыс. Инди узын гиҗеси билен шөвүр чекмәге тайын.

БЕНДИЛЕР ХЕМ ХОВАНДАРЛАР

Аслында-да биз гезекли-гезегине ятып, хер ким өз нобаты билен шөвүр чекмелидик. Йөне хич кимиң ятасы гелмәнсоң, хеммәмиз Хыдыр гелерине гарашян селәликчилер ялы гүрлешип отырыс. Хер ким, эгер ятайса, бир говы затдан галайҗак ялы дуйгудады.

Шейдип отыркак гапдалымыздакы тамларың арасындан бир гара чыкды. Ол гелшине баҗага бүдрәп, сүссенеклэп гитди, шонда-да әдимини ювашатмады. Онуң гелши алдыраны бар ялыды. Ол гара якына геленде илки билен Мүрзебек туруп, өзүниң русча берк беллән үч сөзүни гайталады. «Дур, ким гелйәр?» Йөне ол пыядаң гелши дур-пуруңа гулак асардан батлыды.

Дөвлет Мүрзебеке: «Атарын дий» дийди.

— Дур, атарын!— дийип, Мүрзебек түпеңиниң гулагыны шакырдатды.

Эгер-эгер диййәмиңем диенок. Шол вагт оны атайсаңам саклап болҗак дәлди. Үстесине ол сесинем чыкаранок, ёгсам яңкы ялы дийленде аңырдан гелйән: «өзүмизиңки» дийип, өзүни танадяндыр.

Ол гара геле-гелмәне эдил гаршымызда чөкди. Онуң демин-демине етенокды. Соҗаярды, бокурдак түйдүги гурап гидипдир, хер соҗанда түйдүги зыйк эдйәр. Өзем халыс ысгындан гачыпдыр. Хер соҗанда бир эпилип-языляр. Ахыры ол эсси айылып, гапдалына гышарды. Бирхаюкдан соң дикелди.

Дөвлет Мүрзебекиң билиндәки сув габыны гарбап алды-да, онуң дыкысыны айрып, яңкы пыядаң элине берди.

— Ал, овуртла. Чекинме, чекинме...

Гелен адам агзына алан сувуны гулкулдадып-гулкулдадып, бокурдагындан зордан гечирди. Соң ене бирнәче овурт овуртлады. Кем-кемден өзүни растлады. Ол дил ачды. Русча геплән угранда огланлар илки үшерилишдилер, соң дыкгат билен диңледилер.

— Д-дог... доганлар — дийип, ол дили ысмаян шекилде кынлык билен башлады.— Чалтрак ковуң. Ызларындан й-й-етиң. Ёгсам бар-барыны экидерлер Атышдыраймакларам ахмал. Есирлер бири кем элли адам. Мең билен лайык эллиди. Мурдан, Мур дерясындан, хоҗагаз ердәки дерядан шу вагт гечип баряндырлар я-да яңыҗа гечендирлер. Көпри Грацдан чыканҗа ериң дедир.

— Грац...— дийшип, бири-биримизе середишдик.— Шу шәхериң ады Грац экен-ле.

— Хава, хава — дийип, ол пыяда баш атды.

Онуң геп салгындан бизиң харбы есирлеримизи фашистлериң өзлери билен экидендиклерине дүшүнип галдык. Оны гүррүңиниң ызыны айтмага-да гойман, рота командириниң янына алып гитдик. Рота командири батальоның штабына гиден экен. Бизем шол ерик хайдадык. Дөвлет билен Шапавалов хас бетер алңасап, бири-бириниң ягырнысындан итеклэп, аяк алдыкларына ылгап, өңден гитдилер.

Бизиң хәлки мүнүп, шәхере айланан машынларымыз ёлуң гырасында узын хатар болуп дурды. Бу сапарам бизиң ротамыз тутушлыгына машынлара мүнди.

Машынлар инди озалкылары ялы, чыраларыны сөндүрип йөремедилер, иң ягты ышыклары билен гитдилер. Гараңка

гапланып отуран гүр агачлар машынларың елгинине шаглап сес эдйәрди. Машынлар чуң дереден акып ятан деряң көпрүсине мүненде, сувуң гүввүлдиси хемме задың сесини басды. Бу затлар хич кимиң үнсүни чекмеди, хемме кишиң назары өңдеди. Шол вагт оларың гарачыклары учганаклап дурды, эгер гараңкыда оларың гаршысындан серетсең, отҗагазлар гоша-гошадан йылпылдашып дурандыр. Адамларда дыңзап дуран гахар-газап гарачыклара гечип, йити ода өврүлйәрди.

Ёлуң ики гырасыны бейик диварлар ялы галлап отуран мәхнет агачларам бизе: «Етишиң, етишиң, ховандарлар!» дийип оваз эдйәне меңзейәрди.

Хәлки есирликден гачып, янымыза баран адамам биз билен бир машында яланач дөшүни гаршыдан урян бадысаба шемалына тутуп отырды. Кәярым болса бизе теселли берҗек болупмы я-да өз гөвнүни алдаҗак болупмы:

— Өң янымыздан баряндырлар. Хәзир ызларындан етерис — дийййәрди-де, азаҗык дымып, ене сакланып билмән гайталаярды.— Хол өврүмден гечдигимиз гаралары гөрнер...

Ызыны дүшнүксиз хүмүрдә яздырярды. Кәте-де бәкүп ериңден турярды-да япырылып, бойнуны өңе сүйндүрйәрди. Онуң бейле гөзгыны болуп отурышына, онуң билен янашык отуран бир ёлдашымыз халыс дөзмән:

— Доган җан, сересабрак болавери, бирден бойнуңы берин үзәйме — дийди.

Яңкы солдат айтмышлайын, ол бичәрәниң бойны иглэп-иглэп, гогурың бойнуна дөнүпдир, келлеси чишип, ел берлен футбол пөкгүси ялы болупдыр. Огланлар яңкы дегишмә илки йылгырдылар, йөне оларың йылгырмасы шол дем зым-зыят болды-да, йүзлери ынҗылы чытылды. Агыр гүнлер адамы гөр нәхили халдан дүшүрйәр. Бичәрәниң чала җаны бар. Гитлерчи җеллатлар, ынха шу гаравсыз бенделери ач-яланач халларына учурсыз агыр ишлере сүрйәрлер, үстесине-де бирехимлик билен сүтем эдйәрлер. Шонда-да адам чыдамлы, гайратлы — түйс «ит җанлы» дийлени.

Фашистлер илкагшам бендилери сүрүп, яңы ёла дүшүп угранларында бу адам «я сув, я саман» дийәге-де, өзүни керт кемерден ашак оклапдыр. Багтына гечен йылдан галан беде күдесиниң үстүне дүшүп, битиниң бурнам ганаман сыпыпдыр.

Гитлерчилер илки оны азарам эдинмәндирлер. Есириң ыз янындан барян сакчы онуң бөкен ерини гөренде:

— Ай, эййәм капут!— дийип, гөвүнли-гөвүнсиз ашак середипдир, бирденем ярагыны ченәп, гулагыны гысҗак болупдыр.

Онянча хемме кишиң ызындан атлы барян комендант чиркин сеси билен:

— Атма!.. дийип гыгырыпдыр.— Нәме этҗек боляң, кеззап. Түпең сесини чыкараймаң. Сүриң ызына эермейәнлерден дынмак үчин түпең гундагы я-да ханҗар уланың диймәнмидим. Онсоңам ол хайваның эййәм чигди чашапдыр. Оңа ок нәмә герекмиш. Эшитдим-эшитмедим дийме, яңкы ялы ерде түпең сесини чыкарайсаң, өзүңем шоң гүнүне дүшүрерин. Инди нәме чолашан гөле ялы терс айланып дурсуң, угра басым...

Яңкы немециң ашак бөкен есириң күдәң үстүне дүшенини айтҗак болуп, айтҗак болуп, ахырында-да айдып билмән дурадыны гөрен башга бир унтер-офицер коменданта есириң сыпышыны дүшүндирди. Муңа җаны янан комендант ер депйәр.

— Ол эшеги алкымыңдан баряка гачырып, инди нәме писиңи ашырып дурсуң. Гайратың болса, окла өзүңи оң ызындан. Бейтмәге арсланыңкы ялы йүрек герекдир. Хай бигайрат, сең ялылар дәлми бизи-де шу гүне салан. Тфу, гечигушылар. Инди шейдишер сүрренеклешер барарсыңыз... тә гөре гирйәнчәңиз... Нәме аң-ңалак гапан ялы бейдип агыз-зыңызы ачышып дурсуңыз. Ёла, ёла дүш-шүң, Маррыш!

Есириң бөкен ери гаты учутды. О тайык барҗак болсаң башга бир ерден айланып гелмелиди я-да узын урган билен салланып дүшмелиди. Буларың икиси үчин-де вагт герек. Фашистлерде болса ханы вагт бармы. Оларың җаны сал үстүнде...

Есир ёкардан гаты батлы геленсоң, беде күдесиниң үстүне дүшенде ики аягам күдәң ичине чүмүпдир. Комендант өз солдатларына гыгырярка, есирем аякларыны бедеден согурмак үчин дызап ятыр экен. Ахыры аягыны согруп аляр-да, күдеден дүшүп, ёл-ёда диймән, ызына Граца тарап эңйәр.

Совет харбы есирлери уршуң гутараныны гүн яшандан соң билен экенлер. Есирлер сакланян лагериң гапдалындакы улы мүлкдарың сыгыр фермасында ишлейән хызматгәр гыз есирлери ишдеи алып гелйәркәлер уршуң гутараныны бир ёл билен олара дуйдурыпдыр.

Бендилер озалам шол гыздан «Гитлер тагтдан дүшүпдир», «Совет гошунлары Берлини алыпдырлар» диен хабарлары эшидипдирлер.

Шол шадыян гызы-да фашистлер Украинадан зор билен алып гайдыпдырлар. Ол илки-илкилер харбы есирлери хер гөренде аглап-аглап, өң этегини гөзяшы билен ювар экен. Кырк биринҗи йылда дерексиз йитен какасы билен улы доганы шол гөзяшларың арасында думанлап гөрнер дурар экен. Соң-соңлар

бирнеме көшешип, башардыгындан бендилере көмек этмәге башлаяр, эшидйән тәзе хабарларыны етирйәр.

Гитлерчи җеллатлар шол гыз ялы җуван яшлы оглан-гызлары мүңләп-мүңләп гетирип, агыр ишлерде ишледйәрдилер, бирехим мүлкдарлара, завод-фабрик эелерине, түчҗар сөвдагәрлере гул-гырнак орнунда сатярдылар. Шейле мызапыр оглан--гызлара Австрия гиренимизден соң көп-көп габат гелдик. Оларың арасында Украинадан, Польшадан гетириленлери хас кәнди.

Есирлер украиналы гыздан яңкы тәзелиги эшидип, лагере гелен батларына дынч алмагы-да унудып, маслахаты җемләп, шол гиҗәниң өзүнде бир ёл билен совет гошунларына хабар этмели диен карара гелипдирлер. Йөне муңа пурсат болмандыр. Башдан-аяк ыкҗам ярагланан фашистлер иңрик гаралан дессине есирлериң болян баракларының дашыны галлап, олары гейим-геҗимини-де геймәге гойман, ики гат айланан тикенекли симлерден чыкарып, алып гидипдирлер. Шол лагерде есир озал гаты көп экен, соңкы гиҗелер олары топар-топар эдип, гүнбатарык уградыпдырлар. Галан иң соңкы тапгыры болса комендантың өзи алып уграпдыр.

Ёл көпрүден геченсоң, керт өврүм ясап, ёкарык галып уграды. Ёл ёкарладыгыча, ерден сайланып дуран әпет нурбатың хыры ялы, барха бетер айлав-айлав болуп барярды. Өврүмлериң биринде, өңдәки машының шофёры богазына сыгдыгындан гыгырды.

— Ханха олар гөнүләп дырмашып уградылар. Ана-ана, гөрсеңизле, бир есир йыкылды.

Йыкылан бичәре галҗак болуп ене йыкылды. Онуң ызындан барян гитлерчи түпеңиң гундагы билен онуң еңсесине урды велин, ере сүйнди. Муны хеммәмизем гөрдүк.

Огланлар буйруга мәхетдел машынлардан бөкүп-бөкүп, есирлери халас этмәге эңдилер.

Есирлериң ызы билен дөрт ат гошулан бир еңил машын барян экен. Олар янгыч габахатчылыгына учрапдырлар. Бензинлери болаян болса машынлы гачып гидердилер, әййәм хол даглардан ашып оварра етердилер.

Биз немецлер билен араны йыгырярдык. Бизиң взводымызың командири хемме кишиң ызындан етип гечди. Йөне Дөвлетем ондан галанокды, өкҗесини сыдырдып барярды. Дөвлет дырмашып баршына:

— Елдаш командир, середиң, ол немец йыкылан есириң

ягырнысына депйәр — дийди-де, элини узадып гөркезди. — Атайынмы, шо нежиси?

Командир элини ики яна булап, «болмаз» ышаратыны этди. Онуң бейле диймегиниң себәби барды. Гарма-гүрмеликде, атанлыкда есирлере ок дегмеги мүмкинди. Онсоңам җаны яныл барян фашистлер бирден есирлери ока тутар горкусы барды.

Девлет атмасына-ха атмады велин, яңкы немеце юмругыны ченеди-де дишини гысып:

— Сенҗагаз дур бакалы! — дийди-де ылгады. Мүрзебек билен Шапавалов икисем сапандан сыпан ялы даэлап, Дәвлетиң ызындан етди.

Ковгың етип гелйәнини гөрен немецлер бендилери озалкыданам бетер гыссадылар. Есирлер бизиң етип барянымызы аңшырмадылар, олары ыза гарандыранокдылар. Бир даяв пыяда өз ёлдашына көмек этмекчи боланда, ашакы өврүмде машынларың чырасыны гөрүп, соңра хем өзлерини алып барян саклавың ховсала дүшенини аңып, үйтгешиклик бардыгыны аңды. Гапдалындакы ёлдашына пышырдап:

— Нәме, нәме боляныны аңяңмы? — дийди.

— Ёк.

— Ыздакы чыралар бир задың аламаты дәлми?

— Ыза серетдирйәрлерми нәме... Сен бир зат гөрдүңми?

— Хава.

— Онда деррев өңе етирмек герек.

Есирлер деррев бири-бирлерине дуйдурдылар. Өңден барянлар бирден аяк чекип, хырра ыза айландылар. Эдил «мәх» дийлен ялы, батлы «ура» яңланып, агачлардан ёкары сайланды-да, гатлак-гатлак кемерли гаялара дүшди, дереден-дерә гечди.

Гапыл галан фашистлериң инди угран угры гөмүкди.

Немецлер өзлериниң төверек дашының ымыклы габаландыгыны дуюп, яргларыны ташладылар.

Биз өзүмизиң көне фронтчы ёлдашларымыз билен саташдык. Арамызда бири-бири билен танышларам тапылды. Совет харбы есирлериниң гылла ярысы кырк бәшинҗи йылың январь айында бендилиге дүшенлерди. Гитлерчи гошунлар өзлериниң иң соңкы барҗа гүйчлерини җемләп, эсасан хем көп танк топлап, Венгрияның Балатон көлүниң себитинде ызлы-ызына газаплы хүҗүме гечип, бизиң өңдәки бөлүмлеримизиң хатарларыны бөвсүпдилер. Бу есирлерем эсасан шол улы сөвешлерде яралы болуп, җең мейданында галан эсгерлерди. Гитлерчилер олары ярасы гутулансоң, Грац шәхериниң голайындакы Эттен-

берг диен ерде саклапдырлар. Олар дагларда улы ёл салян экенлер.

Биз азат эден адамларымызы, есир алан немецлеримизи-де алып, ызымыза, шол илкагшам дүшлән еримизе гелдик.

ГУМЛЫ ПӘЛВАН

Токайлардан тегеленип сайланан ай дуры асманың йүзүни сырып уграды. Гиҗе сүйт ялы айдың болды.

— Аҗап гиҗе. Гөрсене...— дийип, Дөвлет улудан дем алып, пикире чүмди. Аз салымдан ене шадыян әхеңде сөзледи.— Өтен гиҗе билен шу гиҗәни деңешдирип гөрдүм. Гөвнүме өтен гиҗе өтен йыл ялы болуп дур.

Догруданам биз тәзе дүнйә гелен ялы, озалкылар бир хили дүйше меңзейөр. Шу вагт гиҗедигинем гөз оңүнә гетирип билемзок. Хемме ерде, хемме киши топар-топар болуп сөхбет эдйәрди.

Мен хәлки фашистлериң элинден алан адамларымызың арасындан ики саны илдешиме учрадым. Оларың икисинем алып, Дөвлет, Мүрзебек Шапавалов, Эсембаев дагың янына гелдим. Олар мениң гетирен адамларым билен шапба-шупба гөрүп дилер. Бизиң арамызда гүррүңчилик гызышды. Хер ким гөрен-эшиденлерини айтды. Арасында-да бири-биримизден сорашып, кимиң ниредендигини, кимлердендигини билдик. Яңкы ики адамың яшулысы Теҗениң аякларында яшаян гумлы болуп чыкды. Теҗен сөзүни эшиден Дөвлет:

— Ай ёг-а!— дийип, уйлугына урды-да, еке дыза галды.— Нәме дийип теҗенлидигиңи шу вагта деңич айтман отырсың. Менем теҗенли ахбетин. Яьк валла, дийсәниним. Гөрсеңиз-ле болян ишлери. Ханы ериңден тур, яңадан бир киши кимин чаршагы гарышдыралы!

Ол ики элиниңем аясына түйкүрди-де, бири-бирине сүртүп, гошавуҗыны узадып, гаршысында дураның элинден тутуп, үч гезек чалаҗа силкип гойберди. Соңра өзүниң эллешен адамсының сакгал басан йүзүне чиңерилди.— Түвелеме, гөз дегмесин түф-түф. Пенҗәңиз-ә бар экен. Элим эдил мәхнет гысаҗа дүшәйдимикән өйтдүм. Хава, сакгалдаш, ядыңда сакла, мең адым Дөвлет... Хава, Бердиев Дөвлет я-да йөне Дөвлет Берди дийәйсеңизем болар. Обамызда-да маңа Дөвлетберди дийәердилер. Шейле. Инди сең адыңам билэйсек болман дурҗак дәл. Шу оглан-

ларам соражак болшуп отырмыкалар диййэн — Дөвлет бизе тарап баш атды-да, гөзлерини ойнакладан киши болды.

Төзе танышларымызың икисем җайлашыклы отырды. Дөвлет болса өз совалына хачан җогап береркэлер дийип, өз обадашына гарап бир мейдан дымды. Арасында ядындан чыкаран болаймасын диен этияч билен ардынҗырап дуйдурҗак болды. Себэби Дөвлет ара гүррүң дүшсе, обадашының адыны билмэн галарын дийип этияч эдйэрди.

Огланларың болса тэзе-тэзе арзувлар билен болсаналар экеслери гелйэрди. Ики таншымызың яшырагы өз ёлдашының дымып отурмасына такат этмэн, геплэп башлады.

— Би теҗенли пэлвана я-да өз айдышына гөрэ, «гумлы пэлвана» Велле Байраммэммет диййэрлер. Муң фронта гирип гөркезен эдерменликлери, соңра хем бендиликде гөрен хорлуклары бир гүнде-ики гүнде, асыл он гүнде-де айдып чыкардан кэн. Би капитанды, өзем Балатонда болан сөвешлер вагты рота командириди, дөшүнде үч орден билен бэш медалы барды. Муңа бүтин полк, дивизия гуванярды. Йөне иши гайданы дүйэң үстүнде ит ярар диенлери болды. Муң гел-гел ахыркы җыгба-җыглы пурсатда багты чүвмеди дуруберди. Балатонда ротасы билен бирликде душман габавына дүшди. Адамлары иң ахыркы окларына ченли сөвешдилер. Көпүси өлди. Агыр яралылары чыкармага ягдай болмады. Шонда муң өзи ики аягынданам яраланды, үстесине-де голайында бомба ярылып сеңселетди. Ёгсам душман элине дири дүшҗек адам дэлди. Улы сөвешлерде мыдама этияч үчин бир гүллэни аяп сакларды. Болмаҗак болса хич болмыя. Бендиликде болан вагтымызам шу кейтиклиги билен ики гайта гачды. Пашмады. Би бир гызыла гаплаймалы адам — хеммэмизиң яшулымыз, аркадагымыз болды. Шу адам болмадык болса, мегерем, яңкы халас эден адамларыңызың ярысы дагысы шу вагткы шовхунлы пурсады гөрүп билмезди.— Соңра ол өз адыны айтды.— Мең адымам Мыратгулы Ханнан.

Дашындан гөрэймэге юваштаң, инчесагыт йигидиң гүррүңи гитдигиче аладалы чыкды. Ёлдашы онуң сөзүни бөлди.

— Эртеки отармаңы гойсана-айт, Мырат җан. Сениңем айдып отуран затларың чагаң гүррүңине меңзейэ. Бу тайык орден ниреден сокулды, капитан нэме үчин герек болды... Ынха шу гара башымыз саг галды, шу баш дик гезип йөрсе боля. Бу биз үчин хемме сылагдан гымматлысы. Боланам шол. Өзүңем башыңы дикирэк, дөшүңи гайшаграк тут. Агыр яралы халымыза фашист бендилигине дөз гелдик. Соң майып аягымызы сүйрэп, дагларда даш чапып, гүн гөрдүк. Бир вагт өлҗек болсак шонда

өлердик, өлмедиг-ә. Индиден буяна-да бизе асыл-асыл өлүм ёкдур. Шейле, Мырат җан, шейле.

Мыратгулы ашак эглен башыны дикелтди. Шол баш нәче гезеклер эглип, нәче сапар эдил шу вагткысы ялы, ене ёкары галдыка? Бу сакгал басан йүзлер нәче ёла гамашып, нәче сапар ачылдыка?!

Дөвлет додагыны чалаҗа гымылдадып, өз-өзүне: Велле, Белле... Бу ким болмалы? Хич хакыдама геленок. Йөне Теҗениң аягындан дийәйди. Мең доглан еримем Теҗениң аякларында. Бу озалам ылымлы-билимли адамдыр, белкем, мугаллым болуп чыкар. Яшам-а бейле бир аңры дәл. Бизден көп болса алты-еди яш улудыр-да. Какасы Байраммәммет... ол кимлерденкә?

Дөвлет мөй окаян ялы самырдап отурышына бирден өз дулугына шапбат билен елмеди.

— Пәхей валла эгер, келле болайшыңы. Менем сени йүк эдинип гөтерип йөршүми... Обадаш, сең чын адың Велмырат я Велдурды болаймасын?

— Билмедим. Өзүми билелим-ә шу Беллелигим. Алты-еди яшымдакам етим галыпдырын.

— Оны билйән, эшидипдим. Инди ядыма дүшүп уграды. Икимизем аслы бир обадан экенимиз-ле. Несип болса, соң ене душушып, гүрлешип дурарыс.

— Ишалла. Йөне инди парахатлык дөврүнде мени гошун гуллугына ярадарлар өйдемок.

Шу пурсат гайрадан ичгилирәк айдым сеси гелди. Айдым «Шумел камышың» я-да түркменче айдамызда «Яравҗаның» лабзындады. Аз салымдан айдым айдяның өзем гелди. Ол хәлки бошадылан есирлериң арасында иң яш огланды. «Нәче яшыңда?» диемизде: «Он секиз» дийипди. Гөрәймәге хас-да яш ялыды, есирлериң арасында иң әҗиз гөрүнйәнем шолды.

Яңкы шадыян оглан геле-гелмәне бирден бөгүриберди. Ол хем аглаярды хемем дөвеге гошулан алаша ялы, адамларың дашында айланып уграды. Оңа «гой» диенем, хөре-көше эденем болмады. Ол болса чапып-чапып, ахыры сүтүни сүйнди. Хашлап отурды-да, агламҗырап сөзледи.

— Сиз фашистлери уруп-гырып, еңиш газандыңыз, шөхрат алдыңыз. Дөшүңизде орден-медалларыңыз ловурдаяр. Сизи баран ериңизде гүлер йүз билен гаршыларлар. Ери айдың, биз ким? Бир бөлеҗик есир. Сиз бизи азат этдиңиз, нахарлап гарнымызы доюрдыңыз. Биз илимизе барып, адамлара нәме этдик диерис.

Ери дырмап отуран Велле хем улудан дем алды. Яңкы ог лан болса серхошлыкдан ачылып, хоркулдамасыны гойды-да:

— Ёлдаш капитан, «мүң гайгы бир иш битирмез» дийип өзүңиз айдярдыңыз ахырын. Кын гүнлерде бизе теселли берип, мыдама өз мешхур Магтымгулыңызың дана сөзлерини ятлаярдыңыз. Ханы шу вагтам бир шоны айтсаңыз-ла. Шо сөзлери эшидемде гамгын гөвнүм чагланыберйә.

— Сең гөвнүңи йыкып болмаз, Миша —

Адам ярадылмыш белентли-песли,
Акыллы, пикирли, аңлы, пайхаслы,
Йигитлик — гөйә бир яз гүннүң паслы,
Бахар сенден гидер дөвран эгленмез.

Бу дүнйә говгадыр, бир галмагалдыр,
Кими берхә-бердир, кими алха-алдыр,
Йигитлер, бу дүнйә шуңа мысалдыр,
Барк урар асманда баран эгленмез.—

Ненең, Миша, ярадымы?

— Дийсең, таңрыялкасын, ёлдаш капитан. Келләмдәки серхошлыгы айырды-да, ерине тәмизҗе хова гуйды.

Биз өзүмизиң халас эден адамларымыз билен шол гиҗе хошлашдык.

ЦЫГАНЫҢ БОЛСАНАСЫ

Бизиң полкымызда екеҗе цыган барды — ол хем шол озал айдан санинструкторымызды. Бу старшина гаты титиҗе гейин йәрди, үстесине-де хемме кишиден есердирин өйдйәрди. Онуң хемме затдан бетер гуванян заты эгниндәки «Т» шекилли погоныды. Хәли-шинди эңегини эгнине ченли гышардып, погонына середйәрди, соңра чаңыны айран киши болуп, питиклешдирен боларды. Ятанда я-да йөриш вагты гызыл хачлы дерман сумкасыны бойнундан асанда погоныны заяламаҗак болуп азара галарды. Еке погоны болса ягшы-ла, әдиги билен муртҗагазының хысырдысам гошулярды. Онсоң узынлы гүн етишип билсе болдугыды. Ылайта-да уруш гутарды дийлели бәри шейледи. Дуранҗа бир гурҗагың барда. Җүбүсинден бир гыйкынды махмалҗыгы чыкарып, оны чүфләп, әдигини сүпүрйәрди-де, оңа гышарып-гышарып середйәрди. Ёлундан бир чукурҗык я ята сувҗагаз чыкайса хол бейләк гөтүнләп-гөтүнләп, дирк-дирк эдип, бат

алып бөкйәрди. Бойы келтеже, гөвреси инче, сесем чагацкыдан ёгын дәлди. Онда гайгы-алада диен затдан нышан-да ёкды, гахарам геленокды. Командирлер нәче кәеселерем сәхелче вагтдан соң унудярды. Хеммә затдан тапавутлы ери — өзүнден гөвни хошды. Гүррүң эденде дагы даражык маңлайындакы гаража гашларыны бүзүп-язып, гөзлерини ойнакладып, эллерини-де етишибилдигинден галгадярды, арасында муртуны товлан боларды, ене товуны сөкерди. Алтындан салдыран ики саны алын дишини илә гөркезҗек болуп, зол-зол йылгыран киши боларды.

Йөне ол өз ишине гаты ыхласлыды. Шол дүйнки демир ёлуң үстүнде алҗыраныны хасап этмесең, санитар сумкасыны янындан айранокды, оны бүтин уршуң ичинден алып чыканам шол сумкасыды. Ол сөвеш мейданына хемише атышык гутарансоң барярды.

Хәзир болса ол огланлары гүррүңе гүймәп, өз башындан совҗак болярды. Шейдәймесе онуң өз дашына гечип гүлүшҗекдилер.

— Мен сизе говы цыган айдымларыны айдып берейин. Мең аслы адымам Булбулы Даглу, ягны даг билбили. Доглан еримем билбиллең меканы — Тәҗигистан даглары. Өзүмем билбиле меңзәп дурандырын.— Ол муртҗагазыны товлап, хекгерип патырракыны уруп уграды. Дөвлет болса кәярым бир цыганың четине какып, бадыны алярды. Бу гезегем огланлара гөз гыпып:

— Билбилгөйә, сен урушдакак хачан гөрсең ашпезиң букусында оңа көмеклешен бор йөрердиң. Инди нәме оны еке гойдуң?— дийди.

Цыган яландан гәгирен киши болды-да:

— Ашпез билен терслешдим — дийди.— Ол маңа «сув дапа» диен болды. «Дашаман» дийдим. «Дашамасаң гүм болды» дийди. «Гүм боларын» дийдим. Серевне мени чагырар. Нахарың дузуны илки билен мен дадып гөрмесем, оң милли ёкдур. Оң сапагы мең элимде-ле, эдил газык эдәерин.

— Өңем терслешйәмидиң?— дийип, Шапавалов йылгырды.

— Җук. Эйәң билен дәниним хей-де терслешип бормы. О вагт ашпез мең эйәмди. «Хых» дийсе чөкердим, «чүв» дийсе турардым. Мен оң гулудым, гулы. Сәхел кеҗине гайтсаң ковярды.

— Нирә?

— Габра! Әл бейле түрканасыран киши болаң-айт. Ызда бир букы ерде, газаның башы биленем хей-де гөрүң гырасыны деңәп бормы. Муң тапавудыны менчә билйән дөлсиң-ов эйсем. Бетер билйәнсиң.

— Нәме инди әрбетми газаның башы?

— Хава, әрбет. «Газана янашсаң гарасы ёкар» дийипдирлер. Ашпезиң одуна чоюнылян ол вагтлардан оба гөчди, жан огул. Муңа дүшүнмек герек. Бужагаз келле акыл өйжүгидир-ле велин... Нәдерсиң шу вагт дәниним «апәрин-аперин» дийип, мукаддес келамулланы тесвирләберсем нәжүре ишлер гайрарын. Нәдерсиңиз әхлиңизиң пириңизи кәдә габайсам.— Цыган хайбатлы гөрүнжек болуп, әллерини быкынына уруп, ики тарапына гөзүни алартды.— Сиз йөне маңа «хә» дийип отурың. Инди кимде совал бар?

Дөвлет Шапавалова үмләп, «гөтерип хол бейләк оклайынмы?» дийип ышарат этди. Шапавалов келлесини яйкады. Дөвлет ене орнашыклы отурып, цыгана йүзленди.

— Уруш гутарды. Инди иллер-ә обасына гайдар. Ери сен нәдерсиң, Билбилгөйә?

— Мен «оба» барайсам әхли цыганлары бир ере йыгнап колхоз гурарын. Екеже цыганы-да сыпдырман ишледерин. О деюслара ажы билен сүйжүң нәмедигини гөркезерин. Мен дәниним колхоз башлыгы боларын.

Эсембаев онуң сөзүни бөлүп:

— Эй, акмак Болболдәли, сең өзүңде берин белли мекан бармы, бар жак ериңи белледиңми? Сең неберелең берберилер юрдунда элпе-шелпелик бармыш дийип гиденмишлер дийип эшитдим.

Цыганам ондан кем отурмады.

— Бейле болса сизиң юрдуңыза гидерин. Газакларыңам гонаныны гол, гөченини ел билйәмиш. Гонан ерлеринде күллери гадага етмейәрмиш. Биз гөчәйсегем бир гүнлүк ёлдан узага гитмән гонядык. Сиз велин гөчениңизде, худай билсин, хайсы желегайлардан чыкяңыз. Түркменистаның бир четинден гирйәңиз я-да Астрахан сәхраларындан чыкяңыз. Билдир Румыниядан гечип гелйәкәк газаклаң обасына душанымыз ядыңдамы? Гөрдүңми нирелерден чыкыпсыңыз... Хә газак бай, шуң билен оңжакмы я ене санайынмы. Эй огланжыклар, сизем гөзүңизи хопба әдилен гөләң гөзи ялы әдип мөлеришип гаты гидибермәң, жогабыңыз тайындыр. Бу тайы инди фронт дәл. Айнан болмаң, өңиңизе какарын... Ери-ов, түркмен гарындаш, илки башыны бәшлан сендиң. Инди нәме ёлдашың аркасына букуляң, сорабер. Сизе дага-ха гаты белетдирин. Амыдеряң боюнда көп-көп гезек итлер билен далаш эдендирин. Ахалыңызы, Мару-Шахужаханыңызы элек әлән ялы эдендирин. Егса-да, сен Шалдың гардаш, не үчин даныш-маныш ёх-ә. Сенинде гожа Кавказыңы

гөрмүшем, ширин-ширин алма-энарыны иймишем... Вай-вай, бейле-бейле ширинди. Бах-бах!

Цыган болмаҗы болуп лакгылдап, еке өйлүң хоразы ялы хекгерйәрди, хининден чыкан алаңгырт кимин бөкҗеклейәрди.

Ягы гитсе батыр көпелер...

— Мең обам хемме ерде бар — дийип, цыган дөшүне урды.— Сиз мени гайгы этмәң. Өзүмем инди барайсам шо гаргыш сиңен цыганлары эдил ере чүйленен ялы эдип, юрт тутдурарын. Ызынданам шейле бир гысымыма гысарын велин бара, менсиз аяк ёлуна-да гидип билмезлер. Ишледерин, эллеринден дүр дөкдүрерин, обамызы эдил Җемшит пыгамбериң көшгүне меңзедерин. Гөренлер ене бир гөрсем диер. Цыганлары учмахда яшадарын. Юрдумызың узак күнҗеклеринден бизе цыган делегациялары гелер. Оларам бизден гөрелде алып, тәзече яшамага башларлар. Булбулы Даглу бүтин цыган халкының гөзүни ачар. Хә шепелер, мең обам-а ине шейле, өзүңизем гөрерис дийсеңиз — мүрәхет-ә дәл, баш үстүне.

— Энтек бейле гүпләберме. Бирденкә цыганлар сени өз өйүңизе-де гойбермеселер нәдерсиң?— дийип, Дөвлет Булбулы Даглуның ене бадыны алҗак болды.— Озал сен өз яшулыңыз билен терслешип, онуң ябысынам алып гачыпсың.

— Дуррр.. ховлукма, мең билен гөзүңиз өвренишипдир — дийип, Булбулы Даглу муртуна тов берип, бармагыны шыркылдадып гойберди.— Мен мендирин. Бәрден әдигими җайырдадып баршыма бир эх-хәм эдип ардынарын велиним... нәдерсиңиз шол дессине бүтин оба хүвве өрүп, улудан-кичә өйлеринден даззада-дазза чыкып гайтса... «Җан элек, Булбулы гелйә!. Булбулы гелйә!» Бири чемеданымы элимден алып, бейлекиси портфелими гөтерип, ене бири шинелими голтуклап баряндыр. Гызлар маңа середишип, йырышда-йырыш эринлери бир ерик гелмез, гөзлери-де дөшүмде ялпылдашян орден-медалларымдадыр — «Йигидиң дөши ялпылдап дур!» Ынха бир медалыма бар, ене бирини «Еңиш медалыны» гитмәкәк аларын. Тәзеҗе офицер папагым, алтын өвсүп дуран старшина погоным хемме кишини маңа майыл эдер. «Бәх-бәх, зал-лым цыган огла-ха етишипдир-ов» диерлер. Ёгсам нәме, бүтин Европаны гитлерчи лешгерлерден азат эден Булбулы Даглу, цыган халкының батыр оглы хемме кишини гувандырар. Яшасын гайдувсыз гахрыман Булбулы Даглу! Эдермен цыган оглуна шөхрат! Той үстүне той тутулар.

— Ызынданам колхоз дүзерсиң, шейлеми?— дийип, Дөвлет ене какдырды.

— Бетерем гурарын. Мен сизи өз гуран колхозымы гөрмәге

чагырарын. Тәзе обаң ненеңси болмалыдыгыны сизе өвредерин.

Цыган илки бада яландан гүплэп, соңуны чына яздырды. Ол өз айдянларына гарачыны билен ынанды. Өзүниң индики гурҗак цыган «обасының» кешбини гөз өңүне гетирҗек болуп гүррүңининң арасында ики эли билен келлесини тутуп ойланып отурды. Йөне ол цыган «обасыны» калбына хич гетирип билмеди.

Ол озал бир гепинде Тәҗигистанда дүнйә иненини айдыпды. Йөне кырк биринҗи йыл оларың гөчи Волга дерясының боюнда дүшләпди. Шол махал Булбулы Даглуның-да, бейлеки неберелери ялы, итиң списогында ады ёкды. Цыган гәчүнде уршуң башланыны билйәнем, онуң нәмедигине дүшүнйәнем ёкды. Бу җаханкеште тайпаның гөчи үчин дүнйәниң гапысы ачыкды. Цыган гөчи агшамара Волганың боюнда дүшләр, соң бир гөрсең эййәм башга бир җелегайлардан шадыхоррам валалайлашып, алатозан болуп баряндыр. Булбулы Даглу хем шейдип йөркә гөчлериниң аксакгалы билен аз ерде җетлешди. Дава байтал огурлыгының үстүнде турды. Шонда Булбулы гидип, ок-яраг эдинип гелҗекдигини, соңра гөче хан болҗакдыгыны айдып, ызыны гараман гитди.

Шол гидишине-де төтәнликде уршуң үстүнден барды...

АТАХАН

Огланлар гөйә диллешен ялы, бирден ерлеринден өрдүлер-де үст-башларыны какышдырдылар. Шу вагт ай ашак салланып уграпды. Гүндогардан галан өвүшгин ай билен саламлашмага ховлугян шекилде гиҗәни сырып уграды. Уруш киршени сиңмедик ягты нуруны өлем-җахана чайып угран Бейик Даң Сазына ахыры гөзүмиз дүшди. Мегерем, ягтылып гелйән шу даңдан бүтин адамзат үчин тәзе багтлы заманың гапысы болар. Бу шанлы сәхериң ховасы-да җана хош якяр, нәче сорсаң аз ялы. Абыземземиң сувы-да, гүлгүн ыслы ал шерап-да шу даңданың сергин ховасыны нош эдениңче кейп берип билмезди. Җаны саг, вагты хош йигитлер аҗап чагда йүзлерини белент тутуп, гүлүшйәрдилер, дегишйәрдилер.

Докузынҗы май шейле башланды.

Хова говы яттылансоң төверегиме гарадым. Дуран еримизде нәмелер барка? Өтен гиҗе хич ерден сув тапмансоңумыз, хенизем сув күйселип дурды. Мен ёлдашларыма-да айтман, иң бөрки тама барып, гапысыны какдым. Илки бир яш аял чыкды, бирденем маңа гөзи дүшүп, ыза тесди. Шол пурсат аялың ызы

[illegible] бир [illegible] чыкды. Ол маңа баш атды-да, чалажа эшитдирди:

— Рус...— дийди.

— Хава, хава... Яңа мен — филь, филь — дийип йылгырдым. Соңра сув [illegible].— [illegible] [illegible].

— Айн [illegible] — дийди-де, эгрик бойнуны узадып, аялына бир зат дийди. Аялы [illegible] тайын дуран алып, бир күрүшге сүйт [illegible] гелди.

Күрүшгени алдым-да «Бе, сув ериме сүйт дилейдиммикәм?» дийип, айдамыя дурдум. Муны гөрен ой ээси дерре сув [illegible]. «Догры дүшүндириң [illegible]». Мен келлеми яйкап, сүйде [illegible] дийдим.

[illegible] сүтүниң [illegible] [illegible] [illegible] киңиден оңурти барын, [illegible] [illegible] [illegible] догры тайын саламлашанымыза берендим.

[illegible] [illegible] [illegible] тамың түйбатерсында-да бир улы [illegible] гөрдүм. Оның [illegible] дүйбүнде бомба ярылып, [illegible] [illegible] [illegible] чукур [illegible]. Мәдиет фугаслы бомба яңкы улы [illegible] [illegible] [illegible] бербат эдипдир. Шол чукуры гөрен [illegible] [illegible] [illegible] чалдадым — бу Американың «Учан галаларының» иши. «Учан галалар» дийлип ат берлен [illegible] самолётлары [illegible] биэиң үстүмизден гечерди. Олар [illegible] [illegible] [illegible] сүрүси кимин йүзлөп-йүзлөп учарды. «Америкаң самолётлары [illegible] гошунларың узак [illegible] бомбалар» дийип [illegible] эдйәрдилер. Шол «учан галаларың» [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бир гезек [illegible]. Олар [illegible] [illegible] учардылар, ачык ховада-да [illegible] [illegible] соң [illegible] серепдип гөрердим. «Учан галаларың» [illegible] [illegible] ниреле-де [illegible] [illegible]. Ал [illegible] [illegible] [illegible] шол чукурың [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тамдан бир ак ек-[illegible] [illegible] чыкды-да, [illegible] [illegible] ак матаны диварың йүзүне [illegible] [illegible]:

— [illegible], [illegible], шуны диваре какыпсаңыз-да — дийип [illegible] [illegible].

[illegible] шол [illegible] [illegible] Довлет эйэм ол гызың [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]:

— Бу [illegible]. Атаган шу ерде дир — дийип, гыза көмек [illegible] [illegible], тамың [illegible] ыгады.

Довлет «Атаган» [illegible] мениң эндамым тикенеклеп гитди. [illegible] [illegible] бәри ол [illegible] калбымдан чыканокды. Пәне

хич киме ятладып билмедим. Ятладаның биленем этҗек алаҗың ёкды, гайтам огланларың вагыр-шагрыны бозмалы болҗакды. Мен Атаханы сәхер билен аңтамакчыдым.

Дөвлетиң ызы билен бизем эңдик. Ак ектайлы гыз болса эллерини диварың йүзүнде герип дуршуна галыберди. Ол гыз ахыры нәтҗегини билмән, ынҗылы сес билен:

— Огланлар...— дийип, бойнуны бурды.

Мен онуң душундан гечипдимем велин, яйданҗырап аяк чекдим. Ол гарагөзелек, алчак гыз экен. Оңа көмеклешип дуршума:

— Сестра, сизде бир яралы разведкачы бармы?— дийдим.

Сестра озалкы йылгырмасыны гойды, йүзи чытылды. Онуң болшуна мениңем сүңңим говшады. Ондан доланып зат сорамакдан-а гечдим велин, озалкы совалыма-да якымсыз җогап берер өйдүп, зат айтманыны кем гөрмедим. Себәби шум хабар айдылайҗак ялы болуп дурды.

Яңкы гыза көмеклешип боланымдан соңам ёлдашларымың ызындан гитмән, хол бейлерәк барып, бир түммеҗигиң үстүнде оларың чыкарына гарашып отурыбердим.

Өзүмем шол отурышыма Атаханың аҗап огландыгыны, нәче-нәче ховплы пурсатлардан баш алып чыкандыгыны, сөвеш мейданларында бир гезегем яралы болман, иң соңкы пәллехана етишини гөз өңүмден гечирип чыкдым. Эгер онуң битирен ишлериниң хеммесини бир уҗундан эгрип, ийге сарап чыксаң, мәшрик ялы юмак боларды. Шол юмагы-да чөзләп экитсең нирелере етеркә?.. «Атахан шунча ишлер битирди» дийип, шол сапагың бир янындан окап, ызынданам күлтерләп-күлтерләп, хер күлтемини-де бир сахыпа өврүсең тутуш бир улы китап эмеле гелерди. Шол китабы мен башдан-аяк ятдан айдып билердим...

Ол икимиз кырк үчүнҗи йылың гүйзи Перекопда таныш болдук. Октябрь айының аягында бизиң гошунларымыз гитлерчилериң бичак гүйчли беркитмелерини бөвүсди. Гадымы түрк галасына забт этдик. Озал узак вагтлап болан ачык хова бирден үмүр-думана өврүлди. Гүнүң йүзи гара перде билен тутулды. Гүйз паслы нәче үмүр-думанлы болса-да гүндиз гүндизлигине, әлем гиңлигине дурярмыкан дийййәрдик. Йөне шол гүнлер не гүндиз болды, не-де әлем сайгартды. Асман-земин гапышып, адамлары тот-тозана гаплады.

Шол гүнлериң биринде хова яңы ягтыланда биз гиң шүдүгәрликден гечип, гала етдик. Биз чозуп барярка, ызымыздан бир станоклы пулемёт дынман атып, ядавсыз голлаярды. Пулемёт душман снайперлериниң башыны галдыртмады. Биз гала

етип, пулемётчылара херекет этмәге май болар ялы, душманың үстүне ок ягдырдык. Пулемётчылар үчди. Пулемёты шүдүгәрликден тигирләп болмансоң, оны ики болуп гөтерип ылгаярдылар, үчүнҗиси ызыракдан оклы гутылары гөтерип гелйәрди. Яңы орта ёла етенлеринде өңдәки икиң бири йыкылды.

— Вах, снайпер урды-да — дийип, гапдалымдакы оглан ери юмрукллады.— Эдил шонуң өзи. Хенизем гымылдаман ятыр.

Ёлдашымың болшуна саклаңып билмән:

— Ол ким?— дийдим.

— Мүррик, Атаханың көмекчиси. Ана, ана инди Атаханың еке өзи идип ылгады. Ол-а хернә бәри яка чыкды.

Хай диймән яңкы пулемётчы пулемётыны идип гелди. Ёлдашым онуң ызындан етип, пулемёты ёкарык, галаң үстүне чыкарышды. Мениң ёлдашым олара пулемёты гурушмага көмеклешди, өзем богазыны долдурып:

— Атахан, Мүрриги галдыраныңам гөрдүк — дийди-де, башга зат айтмады.

Мен «Атахан диййәнлери бейле бир даявам-а дәл экен» дийип, оны башдан-аяк гөзден гечирдим. Онуң йүз-гөзи тозан--киршен болансоң, гарачыклары чала гөрүнйәрди. Йүзи хайсы, еңсеси хайсы танар ялы дәлди.

Атахан үсгүринҗирәп, еңи билен эрнини сүпүрди-де, пулемётының гапдалында гышарды. Ол ятан еринден:

— Эеуран, муны еке өзүмем тигирләп билҗек экеним. Мүрүги өңден бошлугына ылгадан болсам болмыямы?— дийип пышырдады.— Икимизем бир обадандык. Фронта уграмызда эҗеси пахыр саргап-саргап гойберипди. «Ата җан, көшегим, мең шуҗагаз еке дидәми гөзден салмавергин. Хоң ялы ере-де еке гойбермегин, бу бир гызылетене чагадыр. Энесиниң өйүнден чыкан ери ёкдур». Ахырында хем: «Барың, билеҗе гидип, билеҗе-де доланып гелиң» дийипди. Ери, инди мен о бичәрә бейле шум хабары нәдип етирип билерин.

Атахан азаҗык салым дымды. Соңра өз-өзи билен сөзлешйән шекилде хүмүрдеди.

— Бу вагт кимиң нәме болҗагыны билер ялы дәл. Шол шүдүгәрликде биз ялы яш огланлар икиден-үчден гума гарылып ятырлар. О танкың янындакы гара көмүр болуп ятанлары нәтҗек. Шол танк яры гиҗеден агыберенде илки болуп гала гирди. Гирен еринде-де от алды, узын гиҗе гызыл от болды дурды...

— Огланлар, ханы ашак дүшелиң. Немецлер аңса хезил бермез — дийдим-де, өңлерини башлап галаң арка йүзүне дүшдүм. Шол ерде ялпаграк чукур барды. Гыссагара газылыпдыр,

гыралары юмрулыпдыр. Хер ничигем болса оңа еди-секиз адам ерлешди.

Атахан билен шол чукурда гүррүңимиз алышды. Ол бизиң гелип гошулан бөлүмимизде озалдан сөвешип гелйән экен. Сөвеш тәрлерини бизден говы билйәрди. Ол отуран огланлара бир топар зат өвретди, гөвүнлик берди.

— Огланлар, биз ынха ене чозмалы боларыс. Шонда мен сизи пулемётым билен озалкымданам говы пеналарын. Пулемётың ок сепелейән еринде фашистлер башларыны галдырып билмезлер. Шол илки башда угран угруңыздан совулмаң. Агзыбир, чакган хем батыргай чозсаңыз аз-да болсаңыз душман саклап билмез. Душман гарымына гирениңизден деррев тәзе сөвеше тайяр болуп дуруң, ярагларыңызы сүпүриң, тәзеден оклаң, гарымы бөҗериң. Ызыңыздан барян гүйҗи пеналаң. Кимде-ким горкусына келлесини чыкарып билмән ятса, ызындан көмеге барянлары хеләк эдер.

Атаханың айдышы ялы болды. Өйләнлер бизе ене чозмалы дийдилер. Бу сапар Атахан галаң иң бейик еринде пулемётыны гуруп, бизиң угранымыза мәхетдел атып башлады. Сув ялы «максим» онуң элинде дынман «сайраярды». Арасында бизиң гөвнүмизи гөтерҗек болуп, пулемётыны депрегиң дүңңүрдисине меңзедип атярды, онуң сесини марш сазына меңзедйәрди: «Дүк-дүк-дүк, дүңңүре-дүк... дүк-дүк-дүк». Соң-соңларам гараз бир ерде пулемёт атылып, шейле оваз этсе, «Атахан атяр...» дийййәрдик.

Шол гүйз мен яралы болдум. Госпиталдан чыкып, кырк дөрдүң январында Днеприң боюна бардым. Днепр угрундакы сөвешлерде мен ене яралы болдум. Май айында болса Никополь шәхериндәки госпитала дүшдүм. Шол ерде-де Перекопда биле болан огланларымызың бирине душдум. Ондан Атаханы сорадым. Ол маңа Атахан хакында кән затлары айтды.

— Атахан, түвелеме, гаты мес. Өзем полкуң разведка топарында болуп, Крым сөвешлеринде бирнәче сапар душманың аркасына гечди. Бир гезек Севастопола-да барып гелди. Апрелде бизиң гошунларымыз Крым ярым адасында хүҗүме гечениеринде Атахан фашистлериң аркасында гизленип, өз бөлүмлериниң топчуларына рация билен кардинатлары хабар берип, душманың узак ыздакы десгаларыны, беркитмелерини, гошун бөлүмлерини мергенлик билен урмага көмек этди. Онуң дөшүнде хәзир Гызыл Йылдыз ордени ловурдаяр...

Кырк дөрдүң томсы. Днестриң бойы. Августың гараңкы гиҗелери бизиң гошунларымыз дынман гелип уграды. Илкагшам-

дан тә хова ягтылянча танклар, топлар, башга яраглар ызы үзүлмән гелди дурды, ок-дәри чекилди. Дүрли кысымлы гошун бөлүмлери деряның боюндакы токайлары долдурды.

Шол гүнлер бизиң бөлүмимиз ики хепделәп дынч алмага чыкды. Соң ене өңдәки хатара бардык. Өңдәки хатар дийсемем, 122 миллиметрлик топларың батареясында боланымыз үчин бирнеме ызракдадык. Шонда бир гиҗе мен батареямызың разведкачылары билен гидип, өң хатарда гөзегчилик үчин ер тайярламага көмеклешдим. Шол ерде ерлешен пыяда гошуның әсгерлери билен таныш болдум. Таныш болан огланларым гүррүңлерининң арасында ики гүн өң Ленинград фронтундан гелендиклерини айтдылар. Диймек, якын гүнлерде улы сөвешлер башланҗак... Хемме ерде, эдил дегиш-дегиш диен ялы топ, «катюша» батареялары, танк колонналары тайяр дурды. Онлап-онлап «катюшаларың» гөк пүрлер билен басырылгы дураныны гөрениңде гәвнүң галкынярды. Телефон симлери мөйүң кереби ялы, эриш-аргачды. Мен соңкусы гиҗе ызыма гайтдым. Томус гиҗеси-де болса хова чигрежикди. Мен гараңкы токайың ичи билен екечәк гелшиме бирнеме ховатырланярдым. Ёлда гара душаныны кем гөремокдым. Бир серетсем ёлдан соварак ерде өсгүн от-чөплериң арасында одуң йылпылдысы гөрүнйәр. Шол ода тарап совулдым. Түм гараңкыда иңчеҗик ёда билен баряркаң, азашып башга бир ерден чыкмагам даш дәлди. Ода голайлашдыгымча адам хүмүрдиси гелди.

Олар одуң башында үч оглан болуп отырдылар. Соң сорашып, оларың телефон симлериниң аралык сепгидине гөзегчилик эдйәндиклерини билдим. Олар гезек-гезегине ятмалы болсаларам, гүррүңе гызып отырдылар. Гүррүңчилиге менем гошулдым. Мен бараньмдан соңам эсли отурдык. Ахыры дынч алмак үчин гышармакчы боланымызам шолды велин, ёл тарапдан агыр әдиклериң сеси, от-чөплериң шагырдысы чыкды. Биз деррев дикелдик.

— Ким гелйәр?

— Өзүңизиңки...

Олар ики адам экен. Эллеринде саралгы узын заты сүйрәп диен ялы гетирдилер. Олар геле-гелмәне хашлашып, йүзлериниң дерини сырдылар, көйнеклери дерден яңа өл-сув болупдыр. Яңкы даңылгы зат хыклап гымылдады. Гелен икиң бири бейлекисине.

— Андрей, оң агзындакы «дыкысыны» бир айырсана. Инди гыгыранда-да дадына етишҗек ёк — дийди. Одуң башында отуран огланларың бири гапдалындака үмләп:

— Би огланлар-а олҗаны оңдурыпдырлар өйдйән — дийди.
Гелеңлериң яңкы «Андрей» дийлип ады тутуланы оңа жогап үчин:

— Шейле олҗа оңа-оңа гелйәрди велин, бизем биримизи гидердик — дийип, ашак бакып отурышына оды өлчеришдирди.— Деряң бәрки гырасына етибем гелйәрдик велин... ызымыздан дуюп атып уградылар.

Ёлдашы онуң айданларының үстүни етирди.

— Ай олаң шол ракетасы гурсун. Эдил җанлары чыкып баря. Шол ракеталары болмаса дагы горкубам өлермикәлер диййән. Ракетаң ягтысына дүшдүк велин, ынха сувуң йүзүнде маяч нышана болдук дурубердик.

— Шол салың ерине гайык болан болса сыпыбам билердик-ле. Онам ховул-хара ясадык, шейле бир ыкҗамам болмады.

— Дагы нәме, ине-гана ясан ялак бор өйдйәңми?.. Огланлар, хей ичер ялак сувуңыз-а ёкдур. Дерядан гечсегем сув ичмәге май болмады, йөне алдым-бердиме салайдылар.

— Пулемёт-автоматдан башга мина-да ягдырып уградылар. Өзүмиз җәхеннем-ле. Шу ятан махлук бери дири галайбилсейдир дийип, гараҗаным галмады.

Яңкы сув дилән сув ичди-де:

— Андрей, ме... йөне ол неҗисе-де азаҗык гой — дийди.— Би гыраналмышлары шейдип гөргүңи гөрүп элтерсиңем велин, билйән гошы болмаса шонда ичиңи якар.

— Әй гардаш, Атахан, сен оны гайгы этме. Би сапар эле саланҗа «гушумыз» гаты говы сайрар. Бүтүки эдил барып ятан арагатнашыкчы лейтенант ахырын. Халыпа, муңа бир чилимем берәйсек нәдйә? Муны бирнеме аявлырак сакламалы, хов.

— Авың сапыны чексин. Дынныма зат берме. Бесдир бокурдагыны өллән болсаң. Булары хүлли-хүлли этсең депәңе чыкар.

Яңы Андрей дийилйән оглан ёлдашына «Атахан» дийипди. Шонда гулагым шаңлап гидипди. «Бе, би бир таныш ада меңзейәр-ле. Алла-җанларым, оң билен ниреде саташдымкам?» Мен олар гелели бәри гепләмокдым. Индә-хә сорашман отурып билҗек дәл.

— Атахан... Ви, би бир таныш ат ялы-ла. Ханы... ханы ышыга голайрак отур-ла.

Икимизем ода тарап илеррәк сүйшдүк. Шол бада-да таныщдык. «Би сенми-де-сенми» болшуп, шапба-шупба гөрүшдик. Төверегимиздәкилер бизиң болшумызы гөрүп хайран галдылар. Андрей болса:

— Обадаш достлар душушярлар — дийди.

Биз бири-биримизе гезек бермән, сорашып башладык. Шол Перекоп сөвешлеринден соңкы башымыздан геченлери гүррүң этдик. Бейлеки огланлар одуң башында гышарды. Биз болсак икичәк отурып, чиримем этмедик. Даң саз беренде болса: «Енеене гөршүп дурмак несип этсин» дийшип айрылышдык. Хер ким бир ёда билен гитди.

Мен Атахан хакдакы пикирлере гүмра болуп хенизем шол түммежигиң үстүнде отырын. Ёлдашларым шол яры йыкык тамдан хенизем чыканоклар. Мениң йүрегим такат беренок, оланың ызындан гирмәге-де богнум ысанок. Өң дири хем болса барайсам гөзүни юмайҗак ялы болуп дур. Өз болшума өзүмем дүшүнемок. Шол арада-да бирден Атаханың эдерменлиги, онуң билен душушан соңкы гезеклерим калбыма гелйәрди-де, гечен гүнлере алып гидйәрди. Онсоң мен шол өңки ёллар билен тәзеден уграярын.

—...Дунай дерясының бойы. Биз деряның гечелгесини эеледик. Шондан соң газаплы сөвеш башланды. Фашистлер аңыркы кенардакы белентлиги бермеҗек болуп, эллеринде барыны этдилер. Әпет «фердинантлары» бәрки кенары дынман топ окуна тутярды. Илки башда дерядан йүзүп гечен батыр автоматчыларымыз өз эелән золаҗык ерлерини гайдувсызлык билен саклаярдылар. Биз батареямызың дөрт топуны да деряң бәрки эрңегинде гуруп, автоматчыларымызы пеналадык. Икинҗи гиҗе ене бир батальоны гечирмекчи болдулар. Гайыклар бизиң габадымызда гарашярды. Батальон дерядан гечип угранда биз топлары атып, автоматчы эсгерлере кәмек этмелидик.

Дерядан гечмели батальон илкагшам кенара чыкды. Батальоның өңүнде дуран Атахана гөзүм дүшди. Ылгап янына бардым. Вагт бичак ховсалалы болансоң, ине-гана саглык-аманлыга-да пурсат ёкды.

— Атахан, сен разведкададың ахырын — дийип оны автоматчыларың арасында гөрениме геңиргенени ми дуйдурдым.

Ол болса, ашак сува иниип баршына:

— Дагы нәме — дийди.— Мен озал о гыра бир гезек гечип гелдим. Шу батальона-да мени ёла белет дийип гошдулар.

— Ене бәрик гелермиң?

— Хава, сизем гечирмәге гелерин.

Атахан иң өңдәки гайык билен гитди. Батальоның мүнүп барян гайыклары деряң ортасына етенлеринде душман дуюп, ска тутды. Сувуң йүзи окуң дердинден чагба яган ялы дүвмеләп дурды.

Биз бәрден топлары дынман атярдык. Душманың әхли топ -пулемётлары, миномётлары гайыклара өврүлди. Иң ыздан барян гайыга бир топ окы гөни дегип, агдарып гойберди. Шол гайыкдакы солдатларың екеҗеси дири галып, башга бир гайыгың ызындан йүзүп етди. Гайыкларың ене бирнәчеси агдарылды. Йөне хол өңден сайланып барян гайык окдан хедер этмән, гөни кенара тутдурярды. Онуң үстүнде Атахандан башга комбатам отырды. Гайыгың әрңегинде гурлан пулемёт дынман атып барярды.

Шол гиҗе тутуш бир полк аңыркы кенара гечди. Даңа голайланда түпең сеслери эп-эсли узаклашыпды. Бизиңкилер душманың горанян белентлигиниң бир четине етдилер.

Хова ягтылды. Эдил шол пурсатда-да сувдан чыкан ялы болуп бир катер пейда болды, онуң ызына уллакан сал тиркелгиди. Салың үстүнде-де Атахан бизе элини булап дур: «Индики нобат сизиңки, топларыңызы сала йүкләң».

Бу гезек салың үстүнде Атахан билен биле гечдик. Дерядан гечип баряркак душман самолётлары ери гыратлап гелишлерине бизи пулемёта тутдулар. Йөне Атахан икимизиң ишдәменлиги билен эдйән гүррүңимизе пулемёт оклары пәсгел берип биленокды. Оклар ики гезегинде-де сува дүшүп, узын дүвме ясап гитди.

Гүрлешип дуркак, мен кә онуң йүзүне, кәте бүтин болшуна сын эдип, Гарагум сәхраларындан өвүсйән шемала човланан гуҗурлы йигитдәки эгсилмез гайрата гуваныпаңырсына чыкып билмедим. Түркмен оглуна гелишйән гүлер йүз, догумлы бакыш, сарсмаз йүрек, алчак хем пәк гөвүн, чакган херекет, пайхаслы акыл Атаханда кемсиз җемленипди. Онуң билен бир гезек ёлдаш боланлар — хала рус, украин болсун, хала азербайжан, гүрҗи я молдаван, өзбек болсун — эдил доган окышан дек достлашярдылар.

Дерядан гечип баряркак, сува середйәс.— Сувуң йүзи сеңселән овнук балыкдан яңа дув ак болуп дур. Атахан келлесини яйкап:

— Адамың ойлап тапан әлхенчлигинден яңа сувда эркин йүзүп йөрен җандарлар-да гырыляр — дийип, аз вагтлык гашларыны бүрди.— Ёкарларда бир ерлерде уруш гидйән болара чемели. Бу топ окларының, миналарың ишидир.— Соңра элини салгап гойберди.—Бу-да гечер, дост, зады гайгы этмегин. Инди ёл гысгалды. Эййәм Венгрияның четинден гирдик. Шу гышам бир саг-аман гечирәйсек...

Шол пурсат узага атян топларын оклары увлашып гелди-

Салың үстүндәкилер ашак ятдылар. Мен топуң аркасына өврүлдим. Атахан эзенегимден чекип гойберди.

— Оклар хол оварра гечип гитди. Узакдан гелйән топ окам, мина-да сен эгилйәнчәң гечип гидйәр. Өзүңе дегҗек болса сесини эшитмерсиң. Дегҗек окдан гутулыбам билмерсиң.

— Ол-а шейле велин, адам пакырың йүреги эркине гоянок, япырыланыңы дуймач галярсың — дийдим.

Атахан сесини чыкарман йылгырды. Онуңкы ялы сарсмаян йүрекли адам телим мүңиң ичинде бирлән-икиләндир.

Дерядан гечип, топларымызы салдан дүшүрдик. Атахан шол сал билен ызына доланды. Хошлашамызда индиден бейләк басым-басымдан гөршүп дурҗак болалы дийип гүрлешдик...

Түммеҗигиң үстүнден турупдырын. Башымың сарсгынына огланларың гирен тамындан узаклашып гидипдирин. Ызыма өврүлип шол йыкык тама серетдим велин, ичим тикенекләп, депе сачым үйшүп, маңлайыма чыг чыкды. Огланлар хенизем чыкмандырлар.

Ене ичими гепледип, гөвүнсиз йөрәп уградым. «Нәме дийип Атахан өз обасына еңиш билен барып, ил-гүнүни бегендирип билмеди. Дөшүндәки орден-медалларыны ловурдадып, мәхрибан илине барса болмыярмы! Шонда ол өз эдерменликлерини айдып билмән отурар велин, онуң ерине мен барыны гүррүң берерин, ики-үч... гүнләп дынман айдарын. Ол өз обасында шадыян яшар йөрер, онуң гахрыманчылыгы дилден-диле гечер-дә, соңам гиден бир роваята өврүлер. Онуң өмри хакыкатына серетсең, дуршы билен роваят ахырын. Баяк, мен шу полка гелен бадрагым Атаханың полк командирини өлүмден гутараны нәме роваят дәлми?!.

Полк хүҗүме гечипди. Солдатлар гезек-гезегине ылгап барышларына душман гарымларының алкымына дыкылып бардылар. Инди бирден чозуп забт эдәймек галыпды. Йөне... душман тарапдан бир пулемёт от совруп башлады. Солдатлар башларыны галдырып билмедилер.

Полк командири пыяда гошун билен дең барян етмиш алтылык топа «шол пулемёты сем этмели» дийип буйрук берди. Топчулар пулемёт атылян тамы ока тутды. Топ атып башлан бадына яңкы пулемёт хол бейледен гуюп уграды, о тайыны-да топа тутдулар. Пулемёт болса ене бир ерден атып башлады.

Полк командири хүҗүмиң пуч болуп баряныны гөрүп, газаба мүнди, ол өз дуран чукурындан бөкүп чыкды-да, эли ялаңач сапанчалы энди. Адютантының, бейлеки командирлериң:

«Ёлдаш майор, сакланың» диййип эден төвеллаларына гулагам асмады.

Майор ылгап барярка оңа Атахан габат гелди. Атахан пулемётың нәдип бейле чалт орнуны үйтгедишини билҗек болуп дүрби тутуп ятырды. Ол полк командириниң гыкылыклап гелйәнини гөрүп, онуң өңүне гечип саклаҗак болды. Майор оны итип гой берди. Атахан болса эдил гөз-ачып юмасы салымда онуң ызындан етип, өзүни майорың аягының астына оклады. Майор бадына Атаханың үсташыр сүссенеклэп ере язылды. Онуң йыкылланам шолды, пулемётың оклары оларың икисиниңем келлесиниң гыратлап шувлашып гечди. Майор сесини чыкарман, багры билен сүйшүп, чукура энди. Атахан оңа гарап:

— Ёлдаш майор, душман пулемёты бир дәл, телимем бар,— дийди.— Бизиң топымыз эййәм ики нокады ёк этди. Фашистлер бизиң гөзүмизе чөп атмак үчин дөрт ерде дагы пулемёт гуруп гоюпдырлар. Яңкы сизи ока тутан пулемёт бронетранспортёрдан атылды. Ханха хол йыкык диварың бурчундан атыляр. Середиң... йөне ахмал болмаң, сизи танандырлар.

Майор дүрбүни алмады, йөне Атахана серетди-серетди-де, онуң эгининиң үстүнде элини гойды.

— Саг бол, йүрекли йигит! Хәзир болса шол бронемашыны топчулара салгы бер.

Атахан гиденсоң майор йылгырды. «Батыр йигит, мени башга хич ким саклап билмеди».

Аз вагтдан Атахан топ командири билен биле букдаклап, ене майорың янына гелди.

— Ёлдаш майор, топуң дуран еринден бронемашыны гөрүп боланок. Топы шу тайык, эдил шу герше чыкармалы болҗак — дийип, Атахан рапорт берди.

— Боля, боля, шейдиң. Хайдавериң, огланлар — Атахан гидиберҗек болды велин, майор оны саклады.— Сержант Мәммедов, инди сен мең янымда гал. Хәзир топларың тутуш бир батареясыны гетирйәс. Шоңа ченли душманың беркитмелерини, бейлеки гизленги атышханаларыны билҗек бол.

Атахан миномётларың атян ерини кесгитледи, огнемётчыларың атышханаларыны билди. Булардан башга бир танкың-да гизленип, атмага тайын дурандыгыны гөрди.

Хай диймән өңе чыкарылып гурлан топлары мергенлик билен ишледип угран топчулар фашистлериң от өйҗүклерини ока тутдулар. Телим ерден пулемётларымыз атып уграды.

Атахан болса иң бейик геришде полк командириниң янында дуруп, өзүниң салгы берен нышаналарының гара түтүне габса-

лып, буругсашына сын эдйәрди. Шондан бейләк Атахан полкуң иң башарҗаң хем абрайлы разведкачысы болды...

Санчасың тамына голайлап, гел менем гирейин-ле дийдим. Белкем, огланлар Атахан билен гүрлешип отуран болсалар билдиңми? Атахан өтен гиҗе рахат ятып, өзүни говы дуюп уграп болса билдиңми? Шейле болайса-ха! Ханы чалтрак, эртлесене, оларың гүррүңчилигине етишмек герек. Онсоңам иллер барып, менем бармасам Атахан нәразы болар. Догрусыны айтсам, арамызда Дөвлет болаймаса, башга менден говы гөрүшйәни-де ёк ахбетин... Бе, бу нәмеденкә, аякларым гуршан ялы гөврәме ып этмеҗек боляр. Энтек гаты ховлукмайын, азаҗык саклаһып өзүми дүрсемесем болҗак дәл. Гайтам иллер гиденсоң Атахан билен икичәк хүмүрдешсек говы болар. Говы дост билен сөхбет этсек кемем болмаз.

Говы достлугымыза-ха шек ёкдур. Онсоңам ол өз достларының үстүнде көкенек. Урушдан озал өз илинде билеишлешен, тиркешен дост-ярларындан оңа хәли-шинди хат гелип дур. Урушда-ха өз достларына вепалылыгы озалкысынданам чепп дәл. Досты үчин хер бир пурсатда өзүни ода урмага тайын.

Баяк бир сапар... Баяк дийсемем, гыпның башларындады. Биз Венгрияда бир обада сакландык. Эдил шол гүнлерем биринҗи гар ягды. Биз өз топларымызы обаң четрәгинде дуран бутханаң өңүнде гурдук. Шонда гүйчли атышык өйләне чекди. Өйләнлер душман атмасыны говшатды. Бизем ара май салдык. Эдил диллешен ялы, хемме ер үмсүмлик болды. Батальонларың, батареяларың нахар чекйәнлери букдаклашып, гүнорта нахарыны гетирдилер, чигрек ховада өтен агшамдан бәри нахар иймедик эсгерлер чөреклерини дөвҗегем болман, уллакан-уллакан дишләп, чорбаларыны котёлокларының гырасындан овуртлап гойберйәрдилер. Эп-эсли ёл гечип гелен нахарың агзыны якҗак гүманы ёкды. Онсоңам огланларың чемче билен шипбилдедип ийҗек болуп, эт галан гезеклери ятларындады. Икибир-икибир болнуп гуйдурылан котёлокларың сәхелче салымда дүйби такырады.

Ким ийип, кимем иң соңкы овурдыны ювутҗак боланда илки бир тапгыр мина увлашып гелди-де, пыяда эсгерлер билен топларың дуран ериниң арасындакы мейдана дүшди. Нахар гетирйәнлериң ёлы-да эдил шол ерденди. Миналар шондан соң якы мейданы дынман урды.

Бизиң разведкачыларымыз бутханаң ёкарсында отурып, кичирәк дешикден гөзегчилик эдйәрдилер. Оларың янында Атаханам барды. Ол эртир билен гелшине душманың горанян ли-

ниясыны, аркасындакы гатнавлы ёлларыны бирин-бирин карта беллейәрди.

Яңы миналар ярылып угранда, бутханаң ичиндәки мердиваны ала-шакырды әдип, бири хайдап дүшди. Гөрсек Атахан алатозан болуп, ылгап гелйәр.

— Оларың дөрдүсем шол миналарың астында галды — дийип, ол хабар берди.

— Ким ол дөрдүси?— дийип, бизиң арамызда отуран комбатымыз сорады.

— Батальоның нахар чекйәнлери. Аркаларындакы таңңырлары билен йыкылдылар. Олар яраланан болсалар, миналары ашагындан чыкып билмән хеләк боларлар. Мен деррев барып, олары буки ере элтейин — дийип, Атахан ылгап гитди.

— Нирә баряң, долан!

Комбат шейле дийип гыгырандан соң мен Атаханың сыйындан тутҗак болуп топулдым. Ене бири: «о тайы барар ялы дәл» дийди. Оңа дийдиң-диймедиң атың гулагы ялы, бир әңен соң эдил атылан ок дашдан гайтмаз дийлени-дә. Ханха эййәм миналарың турузян гара түссесиниң четине етди. Шол ерде-де гөзүмизден йитирдик. Иллер-ә деррев өз аладалары билен болды. Мениң болса Атахандан башга аладам ёк. Нәтдикә? Хей бейледе бир гөзсүз батыр болар огушя. Оңа «гитде яралылары чыкар» дийййән ёк. Гайтам комбатам гитме дийди. Өлүмине эл булаяндыр дийсең, ода дәл. Хемише улудан дем алып: «Вах, шу говгадан дири галып, саг-аман оба барайсак, инди нәхили яшамалыдыгыны билҗек-ле» диййәр.

Йөне онуң нәме дийип бейле ода-көзе дүшйәнини отуруп пайхас этсең, бичак парасатлы, акыллы хёрекет эдйәндигине гөз етирйәрсиң. Атаханың яшамагы говы гөрйәнине хич шек ёк. йөне ол: «Еке өз җаныңы гутарҗак болуп йөрмели дәл, билелешйән ёлдашларың үстүне ховп абананда олары хемме ерде халас этмели. Шоларың хатырасына өлмели-де болса икирҗиңленмели дәл. Иң говуса-ха оларам, менем — хеммәмиз дири галмалы, шонда яшайыш гаты говы болар» диййәрди. Шейле яшайыш үчинем ярагдаш ёлдашларыны халас этмәге әңйәрди.

Миналарың яралан эсгерлериниң дөрдүсинем халас эденсоң, Атахан, гышың гүнем болса, гарадер болуп гелди...

Огланлар хенизем чыканоклар. Артык такат галмады. Мен чалт әдимләп, оларың ызындан гирдим. Ёлдашларым иң бәрки кроватың дашына эгрилип отырлар. Оларың йүзлери салыкды. Кроватың үстүнде Атахан аркан ятыр. Ол гөзүни сүзүбрәк ёка-

рык середип, пышырдап сөзлейәрди. Мен гиремде огланлар маңа серетдилер, Атаханам серетҗек болуп, келлесини чалаҗа гымылдатды. Йөне онуң башуҗунда отуран сестра маңа ышарат эдип: «Чалтрак гелип отыр» дийди. Атаханың эдил голайҗагындан ер гөркездилер. Атахан пышырдады:

— Нәме бейле гарашдырдың? Гөресим гелйәнини билйәң ахырын...

Мен бир зат дийҗек болуп, онуң үстүне эгилдим. Сестра бу сапарам эллерини булап, йүзүни чытды. Айтҗак задымы айдып билмән, ашак отурдым.

Хич кимден сес чыканокды. Хемме киши Атаханың айдянларыны сыпдырман диңләп отырды. Дөвлет болса арасында билдирмән, ызына өврүлип, гөзүниң яшыны сырып гойберйәрди.

Гөвнүме болмаса мен гиренимден соң, Атаханың пышырдысы говшан ялы болды, илки батдакы гөзүни сүзүп серетмесини-де гояна меңзеди. Эдил мениң гелериме гарашып ятан ялыды.

Сестра-да артык отурып билмән, бирден туруп, дашарык ылгады. Огланлар еке-екеден гапа йөнелдилер. Атаханың янында еке Дөвлет икимиз галдык. Дөвлет онуң маңлайындан сыпады. Мен онуң кроватдан саллаҗан элини эмай билен дөшүниң үстүне элтдим.

Дөвлет сакланып билмән, гөзүниң яшыны сүпүрди-де, ериндеи турды...

Аз вагтдан бүтин полк йыгнанды. Атаханың токайда вепат болан ёлдашларының җесетлерини-де тапып гетирипдилер. Оларың хеммесини дүзҗе ерде хатар ятырдылар.

— Герчек йигитлер, мердана эрлер!..— дийип, полк команлири үмсүм ятан батырлара еке-еке середип чыкды.

* *
*

Вепат болан разведкачылары шол ердс, яры йыкык тамың өңүнде, американ бомбасының ясан чукурының голайында җайладык.

Азатлык үчин җаныны гурбан эден батыр йигитлериң доганлык мазары, яры йыкык там, эпет бомбаның галдыран ызы парахатлык ислейән австриялылара уршуң салан элхенч ярасыны мыдама ятладар дурар...

СОҢЛАМА

Бизиң 10-нжы авиодесант полкумыз уруш гутарансоң, Австрияда алты-еди гүн болуп, ене ызына гайтды. Гайдышымыз Венгрияда хем он гүн чемеси аяк чекип, соң мәхрибан Ватана сары ёла дүшдүк. Ёлдакак улы яшлы эсгерлери гошун гуллугындан бошатмак хакында Указ чыкды. Шол тапгырда өйлерине гайданларың арасында Мүрзебек Шазадаев өз Азербайҗан үлкесине, Даглык Гарабага, Булбулы Даглу хем Волга боюна уграды. Булбулы Даглуның өз цыган гарындашларыны тапаныны-тапманыны билемок.

Украина геленимизден соң бирнәче айдан гошун гуллугындан бошадылан эсгерлериң икинҗи тапгырыны-да ёла салдылар. Бу гезек үч хем үчден көп яралы боланлар билен онбәшинҗи йылдан озал доганлар өйлерине гайтды. Шол тапгырда менем бардым. Говы гөрүшйән ёлдашларым Дөвлет, Шапавалов, Эсембаев дагы гошун гуллугында галдылар. Оларың яшлары бәриди, яраларының саны-да азды. Олар бизи дабара билен уgратдылар. Өйүмизе геленимизден соң иш-алада билен гүмра болуп йөрşүмизе сөвешдеш ёлдашларымыздан хабар тутмага вагтымыз болманмы я-да яшлыкда гелеңсизлик эдилипми, гараз ара вагт дүшүп гидипдир. Индем середип отурсаң, шол сөвешден йыллардан бәри, ата-бабаларымыз айтмышлайын, әр өмри гечипдир. Адреслер, хатлар-да галмандыр. Белкем шу китабым шол ёлдашларыма-да етип, оларың өзлери дилленәеди-дә.

Китабың бир еринде Сергей Смирнов билен душушанымызы айдыпдым. Шол хабарчы капитан соң языҗы болды. Брест галасыны немец фашистлеринден горамага гатнашан гахрыманлара багышлап язан китабы үчин Сергей Смирнов Ленин байрагының лауреаты болды.

МАЗМУНЫ

Автордан

Өтен гиҗе

Разведкачылар

Эдерменлик

Он икиден икиси гелди

Мүң дөрт йүз он единҗи гүн

Сагат бирде

[illegible]лда

[illegible]ана огланҗык

Аҗап ерлер

Улы шәхере «сапар»

Говы адам билен танышлык

Бендилер хем ховандарлар

Гумлы пәлван

Цыганың болсанасы

Атахан

Соңлама

3
5
8
23
30
33
36
46
51
58
61
65
67
73
76
80
94